Nikomedeia ve Hıristiyanlık

ilk beş yüzyıl

ZAFER DUYGU

NİKOMEDEİA (İZMİT) VE HIRİSTİYANLIK

İlk Beş Yüzyıl

ZAFER DUYGU

DÜŞÜN YAYINCILIK

NİKOMEDEİA (İZMİT) VE HIRİSTİYANLIK
Zafer Duygu

Yayın Yönetmeni: Hümeyra Okuyan
Editör: Cebrail Horuz
Kapak: **Motto**Project
Mizanpaj: Ahmet Kahramanoğlu

Baskı ve Mücellit:
Deren Matbaacılık Ambalaj San. ve Tic. Ltd. Şti.
OSB Mah. Bakırcılar Pirinçciler Sanayi Sitesi Orkide Cad.
No: 9 Zemin Kat Beylikdüzü-İstanbul
Tel: 0212 875 48 86-87
Sertifika No: 34011

ISBN: 978-605-9304-68-9
Yayıncı Sertifika No:12628
1. Baskı: Mayıs, 2018

DÜŞÜN YAYINCILIK
Topkapı Mh. Kahalbağı Sk. No: 49/A Topkapı/İstanbul
(0212) 524 7 524
www.dusunyayincilik.com
twitter/dusunyayincilik - facebook/dusunyayincilik

"Düşün Yayıncılık" bir "Adım İletişim Hizm. ve Prod. Ltd. Şti" markasıdır.

ZAFER DUYGU

Evli ve bir çocuk babasıdır. Lisans, Master (***İslam Yönetimlerinde Süryaniler: VII-XII. Yüzyıllar***) ve Doktora (***Hıristiyanlığın Roma Siyasal Sistemiyle Entegrasyonu***) derecelerini Manisa Celal Bayar Üniversitesi'nden almıştır. Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi bünyesinde Öğretim Üyesi olarak görev yapmaktadır. Genel olarak dinler tarihi ile ilgilenmekte, özellikle İsa dönemini, Hıristiyanlığın erken yüzyıllarını ve Geç Antikçağ'ı çalışmaktadır. Yayımlanmış veya yayımlanma aşamasında birçok makale kaleme almıştır. Bugüne kadar basılan kitapları şöyledir:

- *Hıristiyanlık ve İmparatorluk: Geç Antikçağ'da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları*, İstanbul: Divan, 2017 (Hıristiyanlığın ortaya çıkışından itibaren VII. yüzyıla kadar geçen süreçte Roma yönetimiyle ilişkileri, Roma siyasal sistemine eklemlenmesi, kilisenin siyasallaşması ve Roma yönetiminin Hıristiyanlaşması, bu kitapta ele alınan temel konulardır. Bununla beraber Geç Antikçağ'da Hıristiyanlığın parçalandığı süreç ve bu sürecin arka planını oluşturan siyasi ve kristolojik atmosfer de anlatılmaktadır).
- *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ: Hıristiyanlık, İslam, Siyasi Tarih*, İstanbul: Divan, 2017 (Geç Antikçağ ve Ortaçağ'da Süryani yazarlar tarafından kaleme alınmış historiyografi karakterli metinleri tanıtan ve Süryani tarih yazıcılığı geleneğini betimleyen bu çalışma, Roma/Bizans, Pers (Sasani) ve İslam tarihlerine ilişkin bilgiler veren sekiz tane vakayinamenin açıklamalı Türkçe tercümesini de içermektedir. Bunlar arasında, *Zuqnin Kroniği* (M.S.775), Tel Mahreli Dionysios'un *Seküler Tarihi* (M.S.842) ve Yuhanna Bar Penkaye'nin tarih çalışması (M.S.686?) bilhassa ön plana çıkanlardır).
- *Kristolojiye Giriş: Miafizit, Dyofizit ve Khalkedoncu Anlayışlar*, İstanbul: Divan, 2018 (editör, çeviren, yayına hazırlayan, Kutlu Akalın'la birlikte) (Bu kitap çalışması, Hıristiyanlığa ilişkin önemli bazı kavramları açıklayan sözlük bölümü ile beraber, Geç Antikçağ'da Hıristiyanlar arasında başlıca bölünme sebebi teşkil eden ve Türkiye'de bilimsel olarak pek az bilinen "Kristoloji" konusunu ele almakta, bu konuya Batı'da yakın zamanda yapılan önemli bazı eserlerin tercümeleri üzerinden giriş yapmaktadır).
- *Süryani Literatürü*, Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2017 (editör, çeviren, yayına hazırlayan, Kutlu Akalın'la birlikte) (Bu kitap çalışması, Hıristiyanlığa ilişkin önemli bazı kavramları açıklayan sözlük bölümü ile beraber, Süryani literatürünü temsil eden yazarları ve eserleri, Batı'da kaleme alınan önemli üç çalışmanın tercümesi üzerinden anlatmaktadır).

Bu eseri, Emel ve Ali Taşlı ile
Ayşe Dönmez'e ithaf ediyorum.

İçerikler

Önsöz

Bu araştırma, bugün dünyanın en büyük dinlerinden birisi olan Hıristiyanlığın ilk beş yüzyıldaki tarihsel serüvenini Bithynia bölgesi özelinde ve özellikle de bu bölgenin başlıca şehirlerinden Nikomedeia (İzmit) merkezli olarak ele almaktadır. Bu çerçevesiyle çalışmanın bir yandan Türkiye'de sürdürülen şehir tarihçiliği araştırmalarına, diğer bir yandan ise dinler tarihi ve Hıristiyanlık araştırmaları alanına katkı sunması amaçlanmakta ve beklenmektedir.

Eserde geçen şahıs, yer ve kavram isimleri genellikle Yunanca'dan, bazen ise Latince'den transliterasyon şeklinde verilmektedir. Türkçe'de bugün yaygın olarak kullanılan kimi yer isimleri aynen günümüzde olduğu gibi bırakılmıştır. Kilise tarihçilerinin eserleri için *Hist. Eccl.*, Lactantius'un eseri için *De Mort.*, Libanios'un eseri için ise *Or.* şeklinde kısaltmalar yapılmıştır.

Eser dört ana bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölüm Hıristiyanlığın Bithynia bölgesinde ortaya çıkışından itibaren IV. yüzyıla kadar geçen süreçteki serüvenini incelemektedir. İkinci Bölüm IV. yüzyılın birinci yarısı, Üçüncü Bölüm ise aynı

yüzyılın ikinci yarısı açısından Bithynia bölgesinde ve bilhassa Nikodemeia'da yaşanan Hıristiyanlık bağlamındaki tarihsel gelişmeleri anlatmaktadır. Dördüncü Bölüm, aynı bölgedeki kilise hiyerarşisine dair bilgiler vermekte ve bu bakımdan Khalkedon Konsili'ni de konu etmektedir. Sonuç ve Değerlendirme kısmı ise eserde verilen bilgileri genel olarak yorumlamaktadır.

Çalışmalarım esnasında yardım ve desteklerini esirgemeyen aileme ve tüm dostlarıma teşekkür ederim. Eserdeki tüm hatalar yalnızca şahsıma aittir.

Dr. Zafer Duygu
Mardin, 18. 04. 2018

Giriş

İsa hareketi, miladi I. yüzyılın ikinci çeyreğinde, o zamanlar Roma İmparatorluğu tarafından yönetilen bugünkü Filistin sahasında[1] ve Yahudi karakterli bir mezhep ya da tarikat hüviyetinde ortaya çıkmıştır. Bu hareket zamanla kökenini ve öğretilerini İsa'nın "göksel" ve "kurtarıcı" bir Mesih olduğu iddiasına dayandırarak Hıristiyanlık adı altında bağımsız bir din hüviyetine evrilmiştir. Hıristiyanlık I. yüzyıl ortalarından itibaren Akdeniz Havzası'nın çeşitli şehirlerinde ve bölgelerinde yükseliş göstererek taraftar edinmeye

---

1 Monoteist bir dine sahip olan Yahudiler, M.Ö. 63 yılında Romalı General Büyük Pompeius'un Kudüs'ü ele geçirmesiyle birlikte Roma idaresine girmişlerdir. Sonra, İmparator Iulius Caesar (ö. M.Ö. 44) Yahudiliği yasal bir din olarak tanımış ve Yahudilere kendi inanç ve geleneklerini özgürce sürdürebilme hakkı bahşetmiştir. M.Ö. 40'ta ise Herodes isimli bir monark Romalılar namına Yahudileri yönetmek üzere bölgeye atanmıştır. Bazı detaylar için bk. E. Marry Smalwood, *The Jews Under Roman Rule*, Brill: Leiden 1976, s. 539; Joachim Jeremias, *Jerusalem in the Time of Jesus: An Investigation into Economic and Social Conditions During the New Testament Period*, İngilizce trc. F.H. Cave-C.H. Cave, Philadelphia: Fortress Press 1969, s. 4.

başlamıştır. Bu olgu, farklı karakterler taşıyan çeşitli geleneklerin erken yüzyıllardan günümüze intikal etmiş yazılı belgelerinden anlaşılmaktadır. Örneğin, Hıristiyanlığın kutsal kitabı Yeni Ahit'te yer alıp araştırmacılar tarafından bu dinin en eski yazılı vesikaları kabul edilen bazı mektuplar ile "Havariler Çağı" denilen dönemi anlattığı öne sürülen Elçilerin İşleri isimli kısım, Hıristiyanlığın ilk yüzyılda Akdeniz Havzası'ndaki yükselişine tanıklık etmektedir.[2] II. yüzyıla ait kimi kayıtları yönünden bazı pagan yazarların eserleri ile erken dönemleri temsil eden kimi Yahudi rivayetleri de bu bakımdan önemli kayıtlar içermişlerdir.[3] Kısaca, yazılı belgelerden hareketle henüz I. yüzyılda Anadolu ve Avrupa'nın çeşitli şehirlerinde ve bölgelerinde küçük de olsa Hıristiyan cemaatlerin mevcudiyetinden bahsetmek mümkündür.

Buna karşın bu yönde bir iddianın aynı kaynaklardan hareketle Bithynia bölgesi veya Nikomedeia (İzmit) açısından öne

---

2 Bu bağlamda özellikle Pavlus'un mektuplarına ve Elçilerin İşleri kitabına bakılabilir. Yeni Ahit'te yer alan ve Pavlus'a atfedilen mektuplardan bazısının ona ait olmadığı bilinmekle beraber, Pavlus'un otantik olduğu düşünülen mektupları I. yüzyıl ortalarında (ve hatta İncillerden önce) kaleme alınmıştır ve bu nedenle Hıristiyanlığın en eski yazılı metinleri olarak görülmektedir.

3 Plinius, Tacitus, Suetonius, Mara Bar Serapion ve Samosatalı Lukianos gibi pagan yazarlar, her ne kadar tarihsel bir şahsiyet olarak İsa hakkında pek bir bilgi vermemişler ise de, Hıristiyanlığın I. ve II. yüzyıllardaki yükselişine tanıklık etmişlerdir. Flavius Iosephus'un *Antikiteler* adlı eseri ile Yahudi sözlü rivayetlerinin derlendiği bir çalışma olan *Talmud* külliyatı ise Yahudi literatürüne dâhil olup Hıristiyanlığın I. ve II. yüzyıllardaki yükselişini dolaylı yoldan kayıt altına almışlardır. Konuya dair detaylar için bk. Zafer Duygu, "İlk İki Yüzyılın Pagan Kaynaklarında Nasıralı İsa", *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi*, 3:2, 2017, ss. 57-81; Zafer Duygu, "Nasıralı İsa'nın Erken Dönem Yahudi Literatürüne Yansımaları", *Mukaddime*, 8:1, 2017, ss. 155-172.

sürülmesi pek mümkün görünmemektedir. Zira elde bunu kanıtlayacak herhangi bir vesika bulunmamaktadır. II. yüzyılın birinci çeyreğinden itibaren Bithynia bölgesindeki Hıristiyan varlığını kesin delillerle ortaya koymaya başlayan kaynaklar, III. yüzyıl sonlarından itibaren bu dinin Bithynia bölgesindeki tarihsel serüveni hakkında zengin bilgiler sunmuşlardır. Bu mütevazı kitabın kapsamı, söz konusu verilerin ışığında Hıristiyanlığın tarihsel serüvenini başlangıcından itibaren Khalkedon (Kadıköy) Konsili'ne (451) kadar geçen süreç açısından bölgenin "metropolis" şehri Nikomedeia başta olmak üzere Bithynia bölgesi bağlamında değerlendirme tutabilme teşebbüsü olacaktır.

I. Hıristiyanlığın Bithynia'daki Erken Dönemi

Hıristiyanlığın ortaya çıkışından kısa bir süre sonra, yani mesela I. yüzyıl ortalarında Bithynia bölgesine[4] ulaştığı yönünde bilgi veren herhangi bir yazılı belge bulunmamaktadır. Bu dönemde Nikomedeia veya Nikaia (İznik) gibi Bithynia'nın önemli şehirlerinde küçük bazı Hıristiyan cemaatlerin mevcudiyeti olasılık dâhilinde ise de, Yeni Ahit kitabından veya haricî bir takım delillerden hareketle böyle bir iddiayı bilimsel temele dayandırmak şimdilik mümkün görünmemektedir.

Bu bağlamda, Hıristiyanlığın ilk yüzyıl ortalarındaki en büyük

---

[4] Bithynia M.Ö. 74 yılında Roma eyaleti yapılmış, M.Ö. 63'te de Pontos bölgesi ile birleştirilerek Pontos-Bithynia adıyla tek eyalet haline getirilmiştir. Bu husus ve ayrıca Bithynia'da yer alan başlıca şehirler için bk. Ayşe Çalık Ross, "Nikomedia (İzmit) Arkeoloji Çalışmaları ve Kentin Vizyonu", *38. Icanas Kongresi Bildirileri*, 2007, s. 884; Konuya ilişkin daha detaylı anlatım için bk. C.G. Brandis, "Roma Yönetim Tarihine Dair Araştırmalar", *Hermes: Zeitschrift für klassische Philologie*, Berlin 1896, Türkçe trc. Ali Ayvaz.

misyoneri kabul edilen ve kilise tarafından Anadolu ve Avrupa'nın belli başlı şehir ve bölgelerine yaptığı misyonerlik seyahatleriyle yâd edilen Tarsuslu Pavlus'un Bithynia'ya geldiği yönünde herhangi bir kayıt yoktur. Hatta aksine, Pavlus'un Bithynia'ya gelmediğini bizzat Elçilerin İşleri kitabında geçen bir kayda dayanarak söylemek mümkündür. Zira bu kaydın arkasında yer alan rivayete göre, Pavlus ile arkadaşları Frygia ve Galatia bölgesinden geçip Mysia sınırına geldiklerinde Bithynia bölgesinden geçmek istemişler, fakat "İsa'nın Ruh'u onlara izin vermediği için" bunu yapamamışlar.[5] Bu rivayetten anlaşılan, Pavlus'un Bithynia'ya geldiği yönünde pek bir kanıt yok iken gelmediği intibaı yansıtan önemli bir kanıta sahip olduğumuzdur.

Hıristiyanlık geleneği ise Bithynia'daki Hıristiyan varlığını ilk yüzyıl ortalarına kadar götüren başka birtakım rivayetleri esas almaktadır. Kilise tarafından sonraki yüzyıllarda ve aslında belirli zaruretler çerçevesinde ortaya atılmış olması çok muhtemel bu gibi rivayetler, Hıristiyanlığın Bithynia'ya henüz İsa'nın ölümünden hemen sonraki tarihlerde ve onun şakirtleri tarafından ulaştırıldığı iddiasını gündeme taşımaktadır. Ancak aşağıda da göreceğimiz gibi mevcut bilgilerden hareketle söz konusu bu rivayetleri "efsane" veya "mit" gibi tanımlamalarla izah etmek daha makul bir seçenek gibi görünmektedir.

1. Bithynia'da Hıristiyanlığın Ortaya Çıkışı Meselesi

Hıristiyanlık geleneği tarafından ortaya atılan bazı iddialara göre, Hıristiyanlık Bithynia bölgesine ismini Yeni Ahit külliyatındaki Elçilerin İşleri kitabından bildiğimiz ve bu kitapta Yaruşalim'deki (Kudüs) Hıristiyan cemaat arasında bulunan

---

[5] Elçilerin İşleri, 16:7 (ἐλθόντεςδὲ κατὰτὴν Μυσίαν ἐπείραζον εἰςτὴν Βιθυνίαν πορευθῆναι, καὶοὐκεἴασεν αὐτοὺςτὸ πνεῦμα Ἰησοῦ).

fakirlerin bakımı için seçilenlerden birisi olarak gösterilen Prokhoros[6] tarafından getirilmiştir. Bu minvaldeki rivayetlere göre Prokhoros, Mesih tarafından (öteki) uluslar (*gentiles*) arasına gönderildikleri öne sürülen öğrencilerden biridir ve aynı zamanda Hıristiyanlığın ilk şehidi olduğu söylenen Stefanos'un da[7] yeğenidir. Aynı kapsamda Prokhoros Bithynia bölgesinin metropolisi olan Nikomedeia'nın ilk piskoposu olarak gösterilmektedir. Hatta onun bu makama bizzat İsa'nın başhavarisi Petros veya daha yaygın başka bir rivayet uyarınca önde gelen havarilerden Yuhanna tarafından atandığı iddia edilmektedir.[8] Prokhoros'un özellikle havari Yuhanna ile yakın ilişki içinde olduğu yönündeki birtakım söylentilerin erken Hıristiyanlık geleneğinde önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Nitekim Prokhoros'un Yuhanna'ya uzun bir müddet yoldaşlık yaptıktan sonra Antiokheia'da şehit edildiğine inanılmaktadır.[9]

Buna karşın elimizde kilisenin bu iddialarını destekleyecek herhangi bir tarihsel veri bulunmamaktadır. Bu sebeple ve ayrıca erken Hıristiyan metinlerinin bazı açılardan problem ve yetersizlikleri yüzünden Prokhoros ile Bithynia bölgesi arasında bağlantı kuran rivayetlerin tarihsel açıdan gerçek durumu yansıtıp yansıtmadığı belli değildir. Üstelik Prokhoros bir yana, İsa'nın önde gelen havarilerinden Yuhanna'nın yaşamı hakkında bile efsanevî karakterli kilise rivayetleri dışında bir şey söyleme

---

6 Elçilerin İşleri, 6: 5-6.

7 Elçilerin İşleri, 6: 8 - 8: 1.

8 Bu hususta bk. Gerald L. Stevens, *Revelation: The Past and Future of John's Apocalypse*, Eugene, Oregon: Pickwick 2014.

9 Çeşitli açılardan krş. Edward Malatesta, *Interiority and Covenant*, (Analecta Biblica: 69), Roma: Biblical Institute Press 1978, s. 90; Monte Allen Shanks, *Papias and the New Testament*, Eugene, Oregon: Pickwick 2013, ss. 244-246; Thielem J. Von Bracht, *The Bloody Theatre or Martyrs' Mirror of the Defenceless Christians*, İngilizce trc. D. Rupp, Lancester County 1837, s. 60.

olanağı pek yoktur. Hâlbuki Hıristiyanlık ve kilise tarihine ilişkin temel bazı bilgilerden hareketle Prokhoros'un dinî içerikli seyahatleri türünden rivayetlerin sıhhati konusunda iyi-kötü bazı değerlendirmeler yapılabilir. Çünkü ilginç bir şekilde İspanya'dan Hindistan'a kadar Hıristiyanlık âlemindeki neredeyse bütün kiliseler İsa'nın havarileri veya "yetmişler" diye bilinen öğrenciler[10] tarafından kurulduklarını öne sürerler ki, Bithynia bölgesine veya Nikomedeia Kilisesi'ne yönelik Prokhoros rivayetlerini bu kapsamda ele alıp değerlendirmemek pekâlâ mümkündür.

Hıristiyanlık tarihinin evrensel nitelik taşıyan ilk kilise meclisi 325 yılında 20 Mayıs ile 19 Haziran tarihleri arasında Bithynia'nın Nikaia şehrinde toplanan konsildir. Bu konsil Hıristiyan ilahiyatı açısından inanca ilişkin son derece önemli bazı kararlar almıştır.[11] Konsil, dönemin imparatoru Constantinus'un Hıristiyanlığı ve kilise kurumunu Roma Devleti'nin siyasî yapısına eklemleme siyaseti çerçevesinde çok mühim bazı idarî kararlara da imza atmıştır.[12] Bu çerçevede, isimleri bizzat zikredilen üç tane kilisenin Roma İmparatorluğu'nda mevcut diğer tüm kiliseler üzerinde egemenlik ve yetki elde etmesi

---

[10] Hippolytus bu öğrencilerin listesini vermektedir. Bk. *Ante-Nicene Fathers*, C. 5, s. 656.

[11] Nikaia Konsili'nin Hıristiyanlığın temel inanç ilkelerini belirleyen kararı için bk., J.N.D. Kelly, *Early Christian Doctrines*, 4. Basım, Londra 1968, s. 232; Charles Joseph von Hefele, *A History of the Councils of Church: To the Close of the Council of Nicea AD 325*, İngilizce trc.-ed. W. R. Clark, Edinburgh 1871, ss. 294-295; Mehmet Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, İstanbul 1987, s. 95; Turhan Kaçar, *Geç Antikçağ'da Hıristiyanlık*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları 2009, s. 88.

[12] Bu hususta bk. Zafer Duygu, *Hıristiyanlık ve İmparatorluk: Geç Antikçağ'da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları*, İstanbul: Divan Yayınları, 2015, ss. 174-258.

sağlanmıştır.[13] Böylece Avrupa'daki bütün kiliselerin yönetimi Roma Kilisesi'ne, Anadolu ve Ortadoğu'daki kiliselerin idaresi Antiokheia (Antakya) Kilisesi'ne, Afrika kıtasındaki kiliselerin yönetimi ise Aleksandreia (İskenderiye) Kilisesi'ne tevdi edilmiştir. Bu hüküm, adı geçen üç kilisenin resmî olarak dinî ve hatta dünyevî yönlerden Hıristiyanlar ile kiliseler üzerinde gerçek bir "otorite" sıfatı kazanmaları ve politik açıdan da imparatorluk merkezi tarafından kimi zaman kontrol altına alınması müşkülat gerektiren bir oranda güç elde etmeleri anlamına gelmiştir.[14]

Bununla beraber yaklaşık yarım yüzyıl sonra şartlar değişmiş ve IV. yüzyılın son çeyreğindeki siyasî ve dinî koşullar yeni başkent Constantinopolis'in de (İstanbul) Roma, Antiokheia ve Aleksandreia gibi "ekümenik-evrensel" statüye çıkarılmasına yol açmıştır.[15] Nitekim dönemin imparatoru II. Theodosios, 381'de topladığı Constantinopolis Konsili'nde başkent kilisesine de ekümenik olma imtiyazı bahşederek bu kiliseyi Antiokheia ve Aleksandreia kiliselerinin üzerinde bir saygınlık mevkiine taşımıştır.[16] Hıristiyanlık bünyesinde o güne kadar süregiden teolojik görünümlü politik tartışmaları daha da şiddetlendiren bu

---

13 Nikaia Konsili'nin 6. Kanonu. Krş. Hefele, *Christian Councils*, ss. 388-389.

14 Nikaia Konsili'nden kısa zaman sonra ülkenin dört bir tarafındaki önde gelen Hıristiyan ruhbanların kimi zaman Roma imparatorlarına kafa tutacak derecede güçlü kimseler olarak tarih sahnesine çıktıkları gözlenmektedir. Örneğin Aleksandreia başpiskoposu Athanasios bunların ilki olarak gösterilebilir. Bu hususta detaylı bilgi için bk. Timothy D. Barnes, *Athanasius and Constantius: Theology and Politics in the Constantinian Empire*, Harvard University Press 2001.

15 Detaylar için bk. Mehmet Çelik, *Fener Patrikhanesinin Ökümeniklik İddiasının Tarihi Seyri (325-1453)*, İzmir, 2000.

16 381'de toplanan Constantinopolis Konsili'nin 3. Kanonu. Krş. *Nicene and Post-Nicene Fathers*, 2.14.

gelişme, sonraki yüzyıllara iki farklı boyutu olan ve "kiliseler arası rekabet" diye tanımlanabilecek son derece ciddi birtakım problemleri miras olarak bırakmıştır. Bunların birincisi, tıpkı Constantinopolis gibi sonradan "ekümenik" statü kazanmak veya en azından kendi yetki ve nüfuz alanını genişletmek hülyasına kapılan daha aşağı statüdeki kiliseler tarafından körüklenen sorunlardır. Örneğin V. yüzyıldan itibaren Antiokheia Kilisesi'nden bağımsızlığını kazanmak isteyen eski İran (Pers) sahasındaki Seleukeia/Ktesifon veya Hıristiyanlığın ilk ortaya çıktığı yer olması hasebiyle ekümenik statü elde etmek isteyen Yaruşalim yahut 381 Konsili sonrasında başkent kilisesinin kendi üzerindeki otoritesini kırmak veya hiç değilse hafifletmek isteyen Efesos kiliselerinin daha üstün bir statü elde etmeye yönelik teşebbüsleri bu bakımdan örnek olarak gösterilebilir. İkinci boyutu ise bizzat "ekümenik" statü taşıyan büyük kilise merkezleri, yani bu imtiyazı Nikaia Konsili'nde elde eden Roma, Antiokheia ve Aleksandreia ile 381 Konsili'nde elde eden Constantinopolis arasındaki rekabetin şiddetlenmesi olmuştur. Özellikle Aleksandreia kilisesinin V. yüzyılın ilk yarısında Theofilos, Kyrillos ve Dioskoros gibi meşhur din adamları vasıtasıyla Constantinopolis Kilisesi'nin "ekümenikliği" iddiasına karşı gösterdiği reaksiyonlar Roma İmparatorluğu'nda I. ve II. Efesos konsillerinin toplanmasına (431, 449) sebep olmuş, hemen ardından toplanan Khalkedon (Kadıköy) Konsili (451) ise Batı ve Doğu Hıristiyanlarının birbirlerinden kopmalarına yol açmıştır.[17]

Büyük kilise merkezlerinin teolojik görünümlü bütün bu politik mücadeleleri sırasında Roma Kilisesi'nin yeni başkent Constantinopolis başta olmak üzere diğer tüm kilise merkezlerine karşı bilhassa Khalkedon Konsili'nin (451) 28. maddesinden sonra

---

[17] Tüm bu hususlarda bk. Duygu, *Hıristiyanlık ve İmparatorluk*, ss. 259-410.

öne sürmeye başladığı yeni bir dinî argüman, Roma'nın özellikle yeni başkente karşı üstünlüğünü diğer tüm argümanlardan çok daha güçlü şekilde vurgulamaya başlamıştır. Roma Kilisesi'nin bu bağlamdaki iddiasına göre, onun Hıristiyanlık dünyasındaki üstün statüsüyle boy ölçüşmek mümkün değildir; çünkü onun üstünlüğü "apostolik"[18] kökeninden gelmektedir. Roma'nın hikmeti kendinden menkul bu iddiası uyarınca, Roma Kilisesi'ni İsa'nın başhavarisi Petros kurmuştur.[19] Yani Roma'nın üstünlüğü herhangi bir konsilin veya imparatorun politik veya dinî içerikli oldu-bitti bir kararına dayanmamaktadır.[20] Bu iddia Roma'nın elini güçlendiren öylesine etkili bir argümana dönüşmüştür ki, zamanla öteki kiliselere mensup Hıristiyan ruhbanlar da kendi kiliselerine aynı "apostolik" kökeni kazandırabilecekleri umuduyla pek çok metafizik iddialar (vahiy, rüya, vizyon…) öne sürmeye başlamışlardır. Böylece onlar da kendi kiliselerinin aslında havariler veya öğrenciler tarafından kurulduğunu iddia etmişlerdir. Bu kiliselere mensup sonraki Hıristiyan nesiller ise şu veya bu sebeple "havariler veya öğrenciler tarafından kurulmuş olma (apostolik köken)"

---

18 İsa'nın ölümünden sonra başlayıp son havarinin ölmesiyle beraber sona eren, yani havarilerin yaşadıkları ve faaliyette bulundukları dönem Hıristiyanlık geleneğinde "Havariler Çağı" olarak isimlendirilmektedir. Şayet bu geleneği esas alacak olursak, I. yüzyılın ikinci, üçüncü ve belki dördüncü çeyreklerini bu kapsamda değerlendirebiliriz. Bir kilisenin "apostolik" olma iddiasında bulunması, o kilisenin sözü geçen bu çağda ve İsa'nın havarileri veya havarilerce görevlendirilen öğrencilerinden birisi tarafından kurulmuş olduğunu iddia etmesi demektir.

19 Gerçekte Petros'un Roma'ya gittiğine veya orada bir kilise kurduğuna dair hiçbir bilimsel kanıt yoktur. Bu hususta özellikle bk. Brent D. Shaw, "The Myth of the Neronian Persecution", *The Journal of Roman Studies*, 105, 2005, ss. 73-100.

20 Genel olarak bk. Halim Işık, *Papalık Tarihi*, İstanbul 2006, s. 50; Bekir Zakir Çoban, *Hıristiyanlıkta Papalık Kurumu: Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Bugünkü Durumu*, Basılmamış Doktora Tezi, 2007.

iddialarını benimseyerek gelenek haline dönüştürmüşlerdir. İşte bu tarihsel arka plân sebebiyledir ki, ismi bile IV. yüzyılda yaşamış Gregorios adlı kilise babasıyla anılan Miafizit Ermeni Kilisesi'nden ta Hindistan'daki Malabar Kilisesi'ne, İspanya'daki sıradan bir kiliseden IV. yüzyıla kadar hiçbir önem taşımayan Constantinopolis Kilisesi'ne, hatta VI. yüzyıla kadarki kendi konsil tutanaklarında bile hiçbir zaman havariler tarafından kurulduğu ibaresi bulunmayan Doğu Süryanî (İran) Kilisesi'nden Britanya'daki ve Fransa'daki kiliselere kadar, Hıristiyanlık âleminin dört bir tarafında, neredeyse tüm kiliselerin havariler veya öğrenciler tarafından kuruldukları, yani aslında kadim bir geçmişe ve "apostolik" kökene sahip oldukları iddialarıyla karşılaşmak doğaldır.[21]

Bu olgudan hareketle ve elimizde aksini gösteren herhangi bir tarihsel veri bulunmadığına göre, Hıristiyanlığın Bithynia bölgesine ve Nikomedeia'ya ilk defa olarak İsa'nın havarilerinden Petros veya Yuhanna tarafından görevlendirilmesi sebebiyle "yetmişler" öğrenci grubundan Prokhoros tarafından ulaştırıldığı iddialarına da yukarıda çerçevesi çizilen perspektiften bakmak herhalde makul bir yaklaşım olmaktadır. Binaenaleyh Nikomedeia ve Nikaia şehirleri arasında yüzlerce yıl boyunca şiddetli bir rekabet sürdüğü, bu rekabetin daha ziyade bu şehirlerin taşıdıkları unvanlarda belirginleştiği ve zamanla iki şehrin kiliselerini de sararak V. yüzyıl ortalarındaki Khalkedon Konsili'nde karşımıza çıktığını şimdiden hatırlatalım.[22] Böylece tıpkı Roma

---

21 Öne sürdüğümüz bu yargıları örneğin Constantinopolis Kilisesi ve bu kilisenin havari Andreas tarafından kurulduğu yönündeki iddialar açısından krş. Turhan Kaçar, "Konstantinopolis Kilisesi'nin Kuruluşu: Mitoloji ve Tarih", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 14, 2008, ss. 117 – 140.

22 Nikomedeia-Nikaia rekabeti hakkında bk. Barbara Levick, "Urbanization in the Eastern Empire", *The Roman World*, C. I, ed. John Wacher, New York: Routledge 1987, ss. 329-344.

İmparatorluğu'nun diğer bölgelerindeki pek çok öteki emsali gibi, Bithynia bölgesi özelinde de Nikomedeia ve Nikaia arasında kimi zaman Khalkedon'un da iştirakiyle gözlemlenen bir kilise rekabetinden söz etmek mümkün görünmektedir. Öyleyse, Prokhoros'a, yani Prokhoros üzerinden Petros ve Yuhanna'ya, her halükârda ise Havariler Çağı denilen döneme dayanan bir "apostolik köken" iddiasının Bithynia bölgesinde bu iddiayı gündeme taşıyan bir kilisenin ekmeğine pekâlâ yağ süreceği göz ardı edilemez. Zira Prokhoros'un mesela Nikomedeia Kilisesi'nin ilk piskoposu olarak gösterilmesi bu kilisenin elini Nikaia başta olmak üzere rekabet halinde olduğu diğer kiliselere karşı güçlendirmiş olacaktır. Nikomedeia ile Nikaia kiliseleri arasındaki rekabeti daha sonra ele alıp detaylı şekilde inceleyeceğiz.

Bu tartışmanın boyutunu başka bir takım olgulardan hareketle genişletmek de mümkündür. Meseleye ilişkin önem taşıyan diğer bir husus, İsa'nın orijinal havarilerince takip edilen faaliyetlerin karakteridir. Hıristiyanlık geleneği tarafından "Havariler Çağı"nı, yani havarilerin İsa'nın ölümünden sonraki icraatlarını anlattığı ve Luka tarafından kaleme alındığı öne sürülen Elçilerin İşleri kitabı, aslında İsa'nın gerçek havarilerini gölge birer figüre dönüştürmek suretiyle kendi kendisini ölen ve dirilen Mesih'in başlıca havarisi ilan eden Pavlus'u meşrulaştırma ve onunla havariler arasındaki derin anlaşmazlıkları gizleme amacı taşıyan bir çalışma olarak görülmektedir.[23] Bu bağlamda, İsa'nın

---

[23] Elçilerin İşleri kitabı kilise tarafından öne sürüldüğü gibi "Havarilerin" veya "Elçilerin" işleri olmaktan ziyade aslında "Pavlus'un İşleri" olarak nitelendirilmelidir. Gerd Lüdemann, (*Heretics: The Other Side of Early Christianity*, Stuttgart 1995, İngilizce trc. John Bowden, Kentucky 1996, s. 62) Elçilerin İşleri kitabını I. yüzyıl sonundaki teolojik tartışmalara karışmış bir teoloğun olanları harmanlaması, anlatması veya sessizce geçiştirmesi şeklinde tanımlamaktadır. Craig L. Blomberg, (*From Pentecost to Patmos: An Introduction to Acts Through Revelation*, B & H Publishing: Nashville 2006, s. 9) Elçilerin İşleri kitabına Petros ve

gerçek havari ve öğrencilerinin üstatları olan İsa'dan yaşamı sırasında bizzat kulaklarıyla duyup öğrendikleri öğretileri yaymaya çalışmaları son derece makul ise de, onların İsrailoğulları dışında *gentiles* arasında herhangi bir misyonerlik seyahatinde bulundukları iddiası şüphelidir. Bizzat Yeni Ahit kitabından anlaşılan, İsa'nın çoğu söyleminde İsrail Tanrı'sını vaaz edip özellikle Musa Şeriatı meselesine önem verdiği ve bu yüzden de muhataplarının bu Şeriat ile hiçbir ilgisi bulunmayan *gentiles* karakterli pagan dünyadan ziyade bu Şeriat ile iştigal eden İsrailoğulları'yla sınırlı tutulduğudur. Hâlbuki Hıristiyanlığın erken metinlerine bakıldığında kendi kendisini "(öteki) ulusların havarisi" ilan edip güya bu iddiasını havarilere de onaylatan Pavlus (ve arkadaşları) dışında İsa'nın orijinal havari ve öğrencilerinin paganlar arasında misyonerlik yaptıklarını düşünmek için yeterli sebep bulunmamaktadır.[24] Yeni Ahit kitabında ve bilhassa Elçilerin İşleri isimli bölümde orijinal havarilerin veya

---

Pavlus'un İşleri ya da Kutsal Ruh'un İşleri isimlerinin verilmesini daha makul bulmaktadır. Ferdinand Christian Baur (*Paul the Apostle of Jesus Christ, His Life and Work, His Epistles and His Doctrine: A Contribution to a Critical History of Primitive Christianity*, İngilizce trc. Edward Zeller, Edinburgh 1876, s. 5) Elçilerin İşleri kitabında Yahudi kökenli İsa (havari) cemaatinin suçlamalarına karşı Pavlus'un davranış ve itibarını koruma amacının hâkim olduğunu söylemektedir. Hyam Maccoby, (*The Mythmaker: Paul and the Invention of Christianity*, Londra 1986, s. 4) Elçilerin İşleri kitabının yazılış amacını erken kilisede Pavlus ile orijinal havariler arasında aslında hiçbir zaman mevcut olmayan birliği vurgulamak ve propaganda etmek şeklinde vurgulamaktadır.

24 Bilhassa Pavlus'un mektuplarından anlaşılan, orijinal havarilerin Pavlus ile sürdürdükleri mücadele kapsamında Pavlus tarafından "Kurtarıcı Tanrı Mesih" inancı namına kazanılan bazı putperestlere elçiler göndererek bunları İsa'nın kendilerince savunulan "hakiki" öğretilerine davet ettikleri ve Pavlus karşıtı bir kamuoyu oluşturmaya çalıştıklarıdır. Pek çok örnek arasından bk. Galatyalılar, 1: 3; 2 Korintliler, 6: 8; 10: 1-2; 11: 18-26.

öğrencilerin herhangi bir bölgeye yaptıkları herhangi bir misyonerlik seyahatinden bahis bulunmaması, tam aksine, havarilerin 62-63 yıllarına değin umumiyetle Yaruşalim ve civarında bulunmaları[25] bu bakımdan dikkate şayandır. İsa'nın ölümünden sonra onun kardeşi Yakup'un ve statü olarak hemen onun altında yer alan havarilerin yönetiminde Musa Şeriatı'na tabiiyeti titizlikle sürdüren Yaruşalim Nasranî cemaatinin pagan dünyanın çeşitli bölgelerinde İsa'nın çoğu Musa Şeriatı'na dayanan vaazlarını neşretmeye çalıştıkları yönünde geçerli bir kanıt bulunmadığı cihetle, Prokhoros ile Bithynia arasında bağlantı kuran Hıristiyanlık geleneğini bilimsel bir temele dayandırmak mümkün görünmemektedir.

Sonuç olarak yukarıdaki anlatım ışığında şu hususlar gün yüzüne çıkmaktadır:

(i) Hıristiyanlığın en eski tarihli yazılı belgelerini ihtiva eden Yeni Ahit kitabındaki kayıtlar, bu dinin erken dönemdeki en büyük misyoneri kabul edilen Pavlus'un veya arkadaşlarının Bithynia bölgesine gittikleri yönünde herhangi bir bilgi vermemekte, aksine, onun bu coğrafyaya gitmediğini özellikle belirtmektedir.

(ii) Hıristiyanlık dünyasının dört bir tarafındaki kiliselerin kendi kuruluşlarını ve geçmişlerini "Havariler Çağı" diye adlandırılan döneme kadar götürmek için ismine "kiliseler arası rekabet" diyebileceğimiz son derece geçerli sebepleri olmuştur ve Bithynia bölgesini ve Nikomedeia kentini bu olgudan ayrı düşünmek için pek bir sebep yoktur.

(iii) İsa'nın orijinal havarilerinin veya "yetmişler" diye anılan öğrencilerin Yahudilerle meskûn sahaların dışında *gentiles*

---

25 Bu hususu Elçilerin İşleri kitabının şu pasajlarından krş. 8: 1-2; 11: 19-21; 15: 2; 21: 18; Ayrıca bk. Galatyalılar, 1: 17.

arasında İsa'ya atfedilen İncil mesajını yaymak veya cemaat oluşturmak maksadı taşıyan herhangi bir faaliyetlerine yönelik bilimsel kanıt bulunmamaktadır.

Dolayısıyla, Prokhoros ismini ön plâna çıkaran kilise rivayetlerini "efsane" veya "mit" şeklinde nitelendirmek bu aşamada en makul seçenek gibi görünmektedir.

2. Bithynia'da Hıristiyanlığa İlişkin Kanıt Niteliğinde Veriler

I. yüzyıl sonlarında veya II. yüzyılın birinci çeyreğinde Bithynia bölgesinde Hıristiyanlık dinine mensup kimselerin bulunduğu hususunda kesin kanıt niteliği taşıyan bazı deliller bulunmaktadır. Bu delillerin ilki Yeni Ahit külliyatındaki bir mektuptan elde edilmekte, çok daha önemli olan ikincisi ise bizzat Bithynia bölgesi valisinin bir mektubundan gelmektedir.

İsa'nın başhavarisi Petros tarafından yazıldığı zannıyla Yeni Ahit kanonuna giren, fakat gerçekte Petros tarafından yazılmayıp "ψευδής-pseudes" olduğu bilinen bir mektup[26],

---

[26] Bu mektup, 1. Petrus ismiyle bugünkü Yeni Ahit kanonundadır. İsa'nın başhavarisi Petros'a atfedilen bu mektubun aslında I. yüzyıl sonlarında meçhul bir yazar tarafından kaleme alındığı kabul edilmektedir. Öte yandan bu mektup, Yeni Ahit'in kanonikleşmesi tarihine bakıldığında, Yeni Ahit külliyatında yer alan sifirlerin listesini içeren ilk resmî kilise bildirisi olan *Muratorian Kanonu*'nda (II-IV. yüzyıl) Yeni Ahit'e dâhil edilmemiş, yani kanonik listenin dışında bırakılmıştır. Mektup, ilk defa olarak kilise tarihçisi Eusebios'un verdiği kanon listesinde (*Hist. Eccl.*, 3. 31. 6) "kutsal yazı" formuyla karşımıza çıkmaktadır. Bu hususta bk. George Edmundson, *The Church in Rome in the First Century: An Examinations of Various Controverted Questions Relating Its History, Chronology, Literature and Traditions*, 2008, s. 208; Bruce M. Metzger, *The Canon of the New Testament: Its Origin, Development and Significance*, Oxford: Clarendon Press 1989, s. 150, 194; Bütün bu olgulardan hareketle söz konusu mektubun erken dönemde Hıristiyanlık dünyasında bile yer yer şüpheyle karşılandığı anlaşılmaktadır.

Hıristiyanlığın ilk yüzyıl sonlarında Bithynia bölgesindeki varlığına delil kabul edilebilir. Çünkü 90 yılı civarında kaleme alındığı tahmin edilen söz konusu bu mektubun bilinmeyen yazarı, henüz ilk cümlesinde, Pontos, Galatia, Kappadokia ve Asia eyaletleriyle beraber Bithynia'yı da zikretmekte ve mektubun adı geçen tüm bu bölgelerdeki Hıristiyanlara gönderildiğini söylemektedir. Mektuptaki bu cümle özellikle Bithynia açısından büyük önem taşımaktadır. Zira isimleri sayılan öteki eyaletlerden örneğin Galatia veya Kappadokia'da ilk yüzyıl ortalarından itibaren küçük bile olsa Hıristiyan cemaatlerin varlığı Pavlus'un bazı mektuplarından zaten bilinmektedir. Böylece Petros'a atfedilen bir mektuptan hareketle, I. yüzyıl sonları itibariyle Bithynia bölgesinde Hıristiyan bir topluluğun mevcudiyeti soyut bir iddia olmaktan çıkarak somut bir veriye dönüşmektedir.

Söz konusu bu mektup doğal olarak tarihsel bilgiler vermek amacıyla değil, fakat muhataplarına dinî içerikli öğütler ulaştırmak maksadıyla kaleme alınmıştır. Bu yüzden mektuptan hareketle Hıristiyanların isimleri zikredilen bölgelerdeki durumları hakkında çok fazla çıkarım yapılamamaktadır. Ancak yine de mektubun içeriğinden Bithynia bölgesindeki Hıristiyanların pagan çoğunluk arasında pek küçük bir azınlığa tekabül ettikleri (1:1), Mesih'i bizzat görmeyen Hıristiyanlar oldukları (1:8), kimi zaman kötülük yapanlarmış gibi iftiraya uğradıkları (2:12) ve acı çektikleri (1:6) anlaşılmaktadır.

İkinci yüzyılın birinci çeyreği açısından Bithynia'daki Hıristiyan varlığına kanıt oluşturan çok daha önemli ikinci bir kanıt, gerçekte pagan karakterli yazınsal geleneğe mensup olmakla birlikte bölgedeki Hıristiyan cemaatin bazı inanç ve kabullerine de ışık tutan, hatta belki bazı araştırmacılar arasında "mit" olup olmadığı tartışılan İsa'nın tarihsel bir şahsiyet olarak mevcudiyetine Hıristiyanlık geleneğinin dışından delil oluşturan mühim

bir mektuptur. Nikomedeia ve Nikaia şehirleri de dâhil olmak üzere Bithynia et Pontos valiliğini (*legatus Augusti*) 111-113 yılları arasında sürdüren ve bu esnada resmî olarak Nikaia'yı ikametgâh edinen Gaius Plinius Caecilius Secundus[27], dönemin Roma imparatoru Traianus'tan, yönetmekte olduğu bölgedeki Hıristiyanlara karşı nasıl bir tutum takınması gerektiği konusundaki talimat ve tavsiyelerini sormuş; Traianus'un cevabî mektubu ise imparatorun bu konuya ilişkin görüş ve yönergelerini içermiştir. Plinius, mektubunda şu satırları kaleme almıştı:

> Efendim, mütereddit kaldığım tüm hususlarda size danışmak âdetimdir. Zira tereddüt içinde kaldığım konulara sizden daha iyi kim kılavuz olabilir veya cehaletimi kim aydınlatabilir?
>
> Bugüne kadar Hıristiyanların yargılanmasına (dair davalara) hiç iştirakim olmadı. Bu yüzden, cezalandırma veya tahkikat açısından ne gibi suçlamaların teamül oluşturduğunu veya davanın nasıl sürdüğünü bilmiyorum. Yaş bakımından (Hıristiyanlar arasında) herhangi bir ayırım gözetilmeli mi, yoksa çok genç olanlarla yaşlılar arasında cezalandırma yapılırken bir fark yok mu? Pişmanlık noktasında özür kabul edilmeli mi, yoksa bir adam bir zamanlar Hıristiyan idiyse artık onun lehine yapılacak bir şey kalmadı mı? Dahası, herhangi başka bir suçlama yoksa veya isimleriyle özdeş başka bir suçları olmaksızın sadece Hıristiyan ismini taşımaları, (insanların) cezalandırılmaları için yeterli mi? İşte bu konularda büyük kararsızlık içindeyim.
>
> Bu kapsamda Hıristiyan oldukları gerekçesiyle bana ihbar

---

[27] Roma imparatoru Traianus ile birlikte Bithynia'ya bölgeyi Romalılar namına yönetmesi için özel yöneticiler gönderilmeye başlanmıştı ki, Plinius bunlardan birisidir. Bu husus ve Roma eyaleti olarak Bithynia'nın kısa bir tasviri için bk. Matthew Bunson, *Encyclopedia of the Roman Empire*, New York 2002, s. 76.

edilenlere gelince, onlar hakkında şöyle bir yol izledim: Hıristiyan olup olmadıklarını sorguladım. Hıristiyan olduğunu itiraf edenleri ikinci ve üçüncü kez yeniden sorgulayarak onları cezalandırma ile tehdit ettim. İnatçılık yapıp direnenlerin infazını emrettim. Zira inançlarının doğası ne olursa olsun, dik kafalılığın ve boyun eğmeyen inatçılığın cezalandırılmaya layık olduğuna hiç şüphem yoktu. Aynı illete tutulmuş başkaları da vardı. Ancak bunlar Roma vatandaşı oldukları için onların Roma'ya götürülmeleri yönünde bir emir imzaladım.

Sonrasında genellikle olduğu gibi suçlamalar yayıldı. Zira kovuşturmalar sürüyordu ve münferit birkaç olay meydana gelmişti. Öyle ki, (Hıristiyan oldukları iddiasıyla) pek çok kimsenin ismini zikreden anonim bir belge ortaya çıktı. Hali hazırda veya geçmişte Hıristiyan olduklarını inkâr edenleri, tarafımca dikte edilen sözlerle (pagan inancına mahsus) tanrılara yalvarmaları ve sizin resminize tütsü ve şarapla birlikte tapmaları koşuluyla –ki bu resmi tanrıların heykelleriyle beraber bu amaçla getirtmiştim- ve dahası Mesih'i lanetlemeleri şartıyla salıvermeyi doğru buldum. Zira rivayete göre gerçekten Hıristiyan olanlar bunların hiçbirisini yapmazlarmış.

Muhbirin geçmişte Hıristiyan olup şimdi bunu inkâr ettiklerini bildirdiği diğerleri ise geçmişte durumun böyle olduğunu, ancak şimdi bunun değiştiğini (söylediler); kimisi üç yıl önce, kimisi beş yıl önce, bazısı yıllar önce, bazısı ise yirmi beş yıl önce Hıristiyanlıktan vazgeçtiklerini öne sürdüler. Nitekim bunların tümü sizin resminize ve tanrıların heykellerine taparak Mesih'i lanetlediler.

Bununla beraber, bunlar, belirli bir günde şafak sökmeden evvel bir araya gelmelerini, Mesih'e bir tanrı gibi ilahiler terennüm etmelerini, suç işlememek, sahtekârlık, hırsızlık ve zina yapmamak, güvenilirliklerini zarara uğratmamak ve

> emanetleri sahiplerine iade etmek gibi konularda kendi aralarında and içmelerini, hatalarının ve yanlışlarının özeti ve esası olarak belirttiler. Bunun akabinde dağılmak ve sıradan ve masum bir yiyeceğin parçası olarak yeniden bir araya gelmek âdetleriymiş. Sizin yönergeleriniz uyarınca yayınladığım fermanın sonrasında bunu bile bıraktıklarını onayladılar. Zira politik faaliyetleri yasaklamıştım. Bu bağlamda, diakon dedikleri iki kadın köleye işkence ederek bu hususu soruşturmaya özellikle ihtiyaç hissettim. Ancak (Hıristiyanlık denilen bu inanç sistemi içinde) ahlaksız bir batıl aşırılıktan başka bir şey göremedim.
>
> Bu yüzden kovuşturmayı erteleyerek bir an önce size danıştım. Çünkü özellikle (Hıristiyanların çokluğuna yönelik) sayı sebebiyle konunun size danışılması gerektiğine kanaat getirdim. (Aralarında) her yaş, rütbe ve cinsiyetten insan mevcut ve bunlar tehlike ile karşı karşıya olacaklar. Zira bu batıl inancın kötü etkileri sadece şehirlere değil, aynı zamanda köylere ve çiftliklere sıçramaktadır.
>
> Ancak yine de bence bunu kontrol altına almak ve tedavi etmek mümkündür. Neredeyse bomboş olan tapınakların kalabalıklaşmaya başladığı, çoktandır ihmal edilen yerleşik dinî ritüellerin kaldığı yerden ihya edildiği ve her yönden kurbanlık hayvanların gelmekte olduğu çok açıktır. Böylece, tövbe etme fırsatı tanınması halinde ne denli büyük bir kitlenin düzeltilebileceğini hayal etmek kolaydır.[28]

Plinius'un bu sözlerine karşılık İmparator Traianus'un cevabî mektubu ise şu sözlerden oluşmaktadır:

> Sevgili Plinius, Hıristiyan oldukları için kınanan kimselerin durumlarını/davalarını ayrı bir bağlamda değerlendirmek suretiyle uygun bir yol izledin. Zira standart oluşturacağı

---

[28] William Stearn Davis, *Reading in Ancient History: Illustrative Extracts From the Sources III. Rome and the West*, USA 1913, ss. 219-220.

> beklentisiyle herhangi bir genel nitelikli kural/yasa koymak pek mümkün değil. (Hıristiyanlar) aranmayacaklar: İhbar edilirlerse ve suçlu oldukları kanıtlanırsa, ancak bu takdirde cezalandırılacaklar. Buna karşın, Hıristiyan olduğunu inkâr eden ve bunu tanrılarımıza ibadet ederek kanıtlayanlar, geçmişlerine ilişkin şüphe barındırsalar bile tövbe etmek yoluyla bağışlanma elde edeceklerdir. Ne var ki, anonim belgelere dayanan suçlamaların herhangi bir kovuşturma için gerekçe sayılması mümkün olamaz. Çünkü böyle bir uygulama bir taraftan tehlikeli tarzda bir örnektir, bir yandan da çağımızın ruhuyla uyuşmamaktadır.[29]

İlk olarak Plinius'un mektubuna dönecek olursak, Plinius'un cümlelerinden hareketle ikinci yüzyılın ilk çeyreğinde Hıristiyanlığın Romalı yöneticiler tarafından hoş karşılanmayan bir inanç olduğu sonucuna ulaşabiliriz. Çünkü Plinius, kendi idaresi altındaki Bithynia bölgesinde Hıristiyanları tutuklayıp sorgulayan ve onları cezalandıran bir kovuşturma anlayışı benimsediğini belirtmekte; paralel şekilde Traianus da Hıristiyanlığa karşı soğuk bir bakış yansıtmaktadır. Plinius, Hıristiyanların inançları konusunda kararlı, inatçı ve tavizsiz kimseler olduklarını söylemektedir, fakat köle kökenli olup diakonluk vazifesi yürüten bazı Hıristiyanların da baskı ve tehdit altında Mesih'i inkâr ettiklerini belirtmektedir.

Mevcut literatürü genel olarak değerlendirerek, Plinius'un Hıristiyanların bazı inanç ilkeleri ile kabulleri hakkında detaylı sayılabilecek bilgiler kaydeden ilk pagan yazar olduğu söylenebilir. Bu bilgilerin önemi bizzat Plinius'un tanıklığından gelmesidir; zira Plinius sorguladığı ve pagan dinine geri dönen eski bazı Hıristiyanlardan edindiği izlenimleri aktardığını dile getirmektedir. Plinius'a ait satırların araştırmamız açısından asıl

---

[29] Davis, *Reading in Ancient History*, ss. 220-221.

mühim tarafı ise sorgulanan Hıristiyanların Bithynia bölgesinde meskûn olmalarıdır. Bu çerçevede, II. yüzyılın birinci çeyreğinde Bithynia'da azımsanmayacak sayıda Hıristiyan yaşadığı; bunların belirli günlerde toplandıkları, Mesih'e bir tanrı gibi ilahiler terennüm ettikleri, cinayet, zina ve hırsızlık gibi yasaklardan kaçınmak, verdikleri söze sadık kalmak ve emanetleri sahiplerine iade etmek gibi ahlakî konularda kendi aralarında sözleştikleri anlaşılmaktadır. Plinius'un mektubu, hem Bithynia'da hem de Roma İmparatorluğu'nun başka yerlerinde Hıristiyanlardan politik faaliyetler içinde oldukları gerekçesiyle şüphelenildiğine işaret etmektedir. Plinius, hızlı yükselişine karşın Hıristiyanlığı kontrol altına almayı mümkün görmektedir. Çünkü tövbe ederek yeniden paganizme dönmeleri için Hıristiyanlara fırsat tanınması gerektiği kanaatini taşımaktadır.

Söz konusu bu mektup Plinius'un kendi tanıklığını nakletmesi dolayısıyla Bithynia'daki Hıristiyan varlığı ve Hıristiyanlar hakkında emsalsiz bilgiler vermektedir. Mektubun güvenilir bir metin olarak görülmesi mümkündür. Çünkü mektubun Hıristiyan bir redaktörün muhtemel bir interpolasyonundan müstesna kaldığı yönünde önemli kanıtlar mevcuttur. Araştırmacılardan bazıları olası bir Hıristiyan müstensihin cemaat içinden Mesih'e yönelik inkârları ve paganizme geri dönüşleri bu denli açık biçimde dile getirmesini haklı olarak düşük bir ihtimal saymışlardır. İkinci olarak, Hıristiyan bir yazarın interpolasyonuna uğramış böyle bir kaydın fırsat tanınması halinde Hıristiyanların paganizme geri dönebilecekleri yönünde bir kanaat taşıması hiç makul görünmemektedir. Üçüncüsü, belki Plinius'un Hıristiyanları ahlakî açıdan kabahatsiz bulup onları en fazla "fanatik budalalar" şeklinde nitelendirdiği öne sürülebilir; ancak onun mektubundan Hıristiyanlara karşı genel olarak olumlu bir bakış yansımadığı da açıkça görülmektedir. İşte bu gibi hususlardan hareket eden araştırmacılar, erken dönemin kilise yazarlarından Tertullianus'tan (ö. 225) beri

bilinen bu mektubun "otantik" sayılması gerektiğini düşünmektedirler.[30]

Roma imparatoru Traianus'un Plinius'a yolladığı cevap mektubunda ise Hıristiyan oldukları iddiasıyla ihbar edilen kişilerin sorgulanması doğru bir yöntem olarak vurgulanmaktadır. Fakat imparator, Hıristiyanlığı inkâr etmeleri halinde ve bu inkârı da pagan tanrılarına ibadet ederek kanıtlamaları durumda geçmişi şüpheli olanların mazeretlerini dikkate alma taraftarıdır. Bununla beraber Traianus'un mektubundan yansıyan en önemli olgu, imparatorun Hıristiyanlara karşı kapsamlı bir kovuşturmaya karşı olduğudur. Zira imparator, Plinius'a, uygulanması zorunlu görülen kesin bir yönerge belirtmemektedir. Plinius, Hıristiyanları arayıp bulmakla mükellef tutulmamaktadır. O, sadece kendisine getirilen Hıristiyanları, pagan tanrıları karşısında bu inançtan geri döndüklerini kanıtlamadıkları takdirde cezalandıracaktır.[31] Açıkça görüldüğü gibi, Traianus'un söz konusu bu mektubu Roma yönetiminin II. yüzyılın ilk çeyreğinde Hıristiyanlığa karşı resmî tutumunu belirli bir oranda da olsa yansıtması bakımından çok büyük önem taşımaktadır.[32]

Plinius'un mektubu bilim dünyasında bilhassa bazı araştırmacılar tarafından "mit" olduğu öne sürülen İsa'nın tarihsel varlığını kanıtlayan bir delil olarak değeri açısından tartışılmaktadır.[33]

---

30 Robert Van Voorst, *Jesus Outside the New Testament: An Introduction to Ancient Evidence*, Grand Rapids: Eerdmans 2000, s. 27.

31 Davis, *Reading in Ancient History*, s. 222.

32 Habermas, *The Historical Jesus*, s. 201; Pagels, *The Gnostic Gospels*, s. 77-78.

33 Konuya ilişkin özet bilgi için bk. James Patrick Holding, *Shattering the Christ Myth: Did Jesus Not Exist?*, Xulon 2008, sunum kısmı; İsa'nın tarihsel gerçekliğinin bulunmadığı iddiası ilk defa olarak Bruno Bauer tarafından savunulmuş, ardından da örneğin şu eserlerde sürdürülmüştür: Arthur Drews, *The Christ Myth*, 3. Basımı Almanca'dan İngilizce'ye terc.: C. Delisle Burns, Londra 1910; George Albert

Plinius ile Traianus'un karşılıklı mektuplarından Hıristiyanlığın II. yüzyılın birinci çeyreğindeki durumu ve bilhassa Roma yönetimi ile ilişkileri gibi başlıklar altında da başka birtakım önemli çıkarımlar yapılabilir. Ancak bu aşamada Plinius'un mektubuna araştırma konumuz açısından bir kez daha yakından baktığımızda şunları söyleyebiliriz:

(ii) Bithynia'da II. yüzyılın birinci çeyreğinde Hıristiyan cemaatlerin mevcudiyeti ortaya çıkmaktadır.

(ii)) Bu dönemde Bithynia'da Hıristiyanların hayli kalabalık oldukları ve sayıca gün geçtikçe çoğaldıkları anlaşılmaktadır.

(iii) Bithynia'daki Hıristiyan cemaatler içinde "Roma vatandaşları" ve köleler de dâhil olmak üzere toplumun her kesimini temsil eden kişilerin bulunduğu görülmektedir.

(iv) Roma yönetimi Bithynia valisi Plinius ile İmparator Traianus'un şahsiyetlerinde Hıristiyanlara karşı sempatik bir bakış yansıtmamakta ve onları politik yönden şüpheli kimseler addetmektedir.

(v) Bithynia'daki Hıristiyanların, tanrıları olan veya Tanrı gibi gördükleri ya da olağanüstü saygı ve sevgi hissettikleri Mesih'e atfettikleri birtakım öğretiler ve ilkeler etrafında kenetlendikleri görülmektedir.

(vi) Bithynia'daki Hıristiyanlar bölgedeki hâkim dinî unsur olan paganlarla şiddetli bir mücadele içinde olmuşlardır.

Wells, *Did Jesus Exist?*, Londra: Pemberton 1986 ve aynı yazar, *The Jesus Legend* Chicago: Open Quest, 1996; David Fitzgerald, *Nailed: Ten Christian Myths That Show Jesus Never Existed At All*, Lulu, 2010; Ayrıca bilgi edinmek için bk. Maurice Goguel, *Jesus the Nazarene: Myth or History*, İngilizce'ye çeviren: F. Stephens, New York, 1926 (Goguel, XX. yüzyıl başlarında İsa'nın mit olduğu savına karşı çıkan akademik geleneğin öncüleri arasında yer almaktadır).

Bununla beraber, Petros'a atfedilen ve yukarıda bahsi geçen Yeni Ahit külliyatındaki mektup ile Plinius'un mektubunu mümkün bir çerçevede karşılaştırmak ve buradan da Bithynia bölgesi bağlamında sonuçlara ulaşmak olasıdır. Örneğin, Petros'a atfedilen mektup Hıristiyanların pagan çoğunluk arasında oldukça küçük bir azınlık oldukları ve "yabancılar" olarak yaşadıkları algısını yaratmaktadır. Plinius'un mektubu da Hıristiyanları azınlık olarak göstermekle birlikte onların sayıca bir hayli çoğaldıkları veya çoğalmakta oldukları vurgusunu yapmaktadır. Bu takdirde, Hıristiyanlığın Bithynia bölgesinde I. yüzyıl sonlarından itibaren oldukça hızlı bir yükseliş gösterdiği ve II. yüzyılın birinci çeyreğinde Hıristiyanların dikkat çekecek bir sayıya ulaştıkları sonucuna ulaşılabilir. Öte yandan her ne kadar Plinius'un mektubu II. yüzyılın birinci çeyreğinde kaleme alınmışsa da, bu mektubun aslında I. yüzyıl sonlarında Bithynia'daki Hıristiyan varlığına kanıt oluşturduğu ve bu yönüyle de Petros'a atfedilen mektuba paralellik taşıdığı düşünülebilir. Çünkü Plinius'un mektubu bazı Hıristiyanların yirmi beş yıl kadar önce Hıristiyanlıktan tövbe ederek paganizme döndükleri kaydını düşmektedir ki, buradan hareketle ve en kötü ihtimalle 90'lı yıllarda Bithynia'da Hıristiyanlığın mevcudiyeti bir kez daha gün yüzüne çıkmaktadır.[34] Yine Petros'a atfedilen mektupta Hıristiyanların yer yer kötülük yapanlarmış gibi iftiraya uğradıkları ve acı çektikleri gibi bir takım ifadeler geçmektedir. Nitekim Plinius'un mektubundaki bazı satırlar da bu hususu açıkça teyit etmektedir. Zira Plinius'un mektubuna göre, kapalı bir yapı taşıdığı anlaşılan Bithynia'daki Hıristiyan cemaat(ler) bilhassa politik yönden şüpheli olarak görülmektedir. Onları ihbar etme amacı taşıyan anonim bazı listeler ortalıkta dolaşmaktadır. Nihayet, yargılanan

---

[34] R. Joseph Hoffmann, *Marcion: On the Restitution of Christianity, An Essay on the Development of Radical Paulinist Theology in the Second Century*, California: Scholars 1984, s. 16.

veya kovuşturulan Hıristiyanlar paganizme ihtida mecburiyetinden infaza kadar çeşitli muamelelere ve tecrübelere maruz bırakılmaktadır.

3. İkinci ve Üçüncü Yüzyıllar

Plinius sonrası sürece bakıldığında, II. ve III. yüzyıllar açısından Hıristiyanlığın Bithynia ve Nikomedeia'daki tarihsel serüveni hakkında son derece kısıtlı bilgilere sahip olduğumuz anlaşılmaktadır. Elbette bunun bazı sebepleri olmalıdır. Öncelikle iki yüz yıla yakın bu uzun süreçle çağdaş Hıristiyan kaynakları, mesela IV. yüzyılda karşımıza çıkan Eusebios veya Lactantius gibi yazarların aksine, tarihsel bilgiler vermeyi amaçlamaktan çok "apologia", "reddiye" veya "inceleme" temalı yazılar üzerinden teoloji bağlamını ön plâna çıkaran eserler kaleme almışlardır. Bu eserlerin II. ve III. yüzyıllarda örneğin Hıristiyanlık bünyesinde yaşanan teolojik çeşitlilik kabilinden başka bazı önemli olgulara ilişkin zengin bilgiler naklettikleri doğrudur. Fakat bu kaynakların Hıristiyanlığın özellikle belirli bölgelerdeki tarihsel geçmişi hakkında aynı oranda kullanışlı olmadıkları da ortadadır. Hıristiyanlığın sözü edilen bu yüzyıllarda henüz hâlâ küçük bir azınlık dini olduğu da unutulmamalıdır ki, özellikle pagan yazarların Hıristiyanlığa ilgisi de bu yüzden nispeten sınırlı kalmıştır.

Kaynaklar meselesini Bithynia bağlamını biraz daha ön plâna çıkararak ele aldığımızda, Nikomedeia ve Nikaia gibi şehirler başta olmak üzere bölgenin II. ve III. yüzyıllarda deprem, yangın ve yabancı istilaları gibi afet ve gelişmelerden geniş çaplı olarak ve olumsuz yönde etkilendiği belirtilmelidir. Doğrudan konumuzu teşkil etmediği için burada ayrıntılarına girilmeyecek ise de, örneğin 256 yılında cereyan eden Got istilasının Nikomedeia ve Nikaia gibi şehirler üzerinde büyük tahribat yaratarak bu şehirleri neredeyse tamamen harabeye çevirdiği

hatırlanmalıdır.[35] Bu sürecin sonrasında Nikomedeia'nın ihtişamlı dönemleri, III. yüzyıl sonlarından itibaren Diocletianus'un (284-305) hükümdarlığı sırasında yapılacak olan yenileme ve imar çalışmalarıyla beraber başlayacaktır. Ezcümle bölgede yaşanan siyasî ve sosyal bazı gelişmelerin II. ve III. yüzyıllarda dinî yönü ağır basan meseleleri gölgede bıraktığı düşünülebilir.

Hıristiyanlığın Bithynia'daki tarihsel geçmişine II. ve III. yüzyıllar açısından genel olarak baktığımızda, eldeki mevcut bilgilerin ağırlıklı olarak IV. yüzyılın kilise tarihçisi Kaisareialı Eusebios'tan günümüze ulaştığı anlaşılmaktadır. Bu çerçevede Eusebios tarafından II. yüzyılın ikinci yarısında Korinthos piskoposu olduğu rivayet edilen Dionysios'un Bithynia'nın metropolisi Nikomedeia şehrindeki Hıristiyanlara hitaben kaleme aldığı bir mektup ile Aleksandreialı Dionysios'un Roma imparatoru Decius (249-251) döneminin hemen ardından Papa Stephanus'a yolladığı başka bir mektup ön plâna çıkan kayıtlardır. Ancak söz konusu bu mektupların da günümüze ancak parçalar itibariyle ulaşabildiklerini belirtmek gerekir.

Korinthoslu Dionysios hakkında kilise tarihçisi Eusebios'tan yansıyan son derece yetersiz bilgilerin dışında neredeyse hiçbir şey bilinmemektedir. Yaşadığı dönemde birçok kiliseye mektuplar yollamış olması, onun II. yüzyılın ikinci yarısında Hıristiyan cemaatler arasında sözü ve nasihatleri dinlenen önemli bir ruhban olduğuna işaret etmektedir. Eusebios'a göre, Korinthos piskoposu Dionysios, Lakedaimon, Athena, Gortyna ve Amastris gibi kentlerdeki Hıristiyanlara ve Pontos kiliselerine

---

35 Zosimus, 1. 35; Krş. Herwig Wolfram, *History of the Goths*, İngilizce trc. Thomas J. Dunlap, University of California Press 1988, s. 51 vd; William Ourseley, "Historical Notices of Nicomedia, the Ancient Capital of Bithynia", *Transactions of the Royal Society of Literature of the United Kingdom*, C. I, Bölüm II, London 1829, s. 31.

nasihatler içeren dinî karakterli mektuplar göndermiştir.[36] Buna karşın Dionysios'un mektuplarından hiçbirisi günümüze ulaşamamıştır. Ölüm tarihi de bilinmeyen Dionysios'un şehit edildiği yönünde birtakım kilise rivayetleri mevcut ise de, bunun tarihsel açıdan gerçeği yansıttığı yönünde pek bir kanıt bulunmamaktadır.

Korinthos piskoposu Dionysios, Eusebios'un rivayetine göre Nikomedeia şehrindeki Hıristiyanlara hitap ettiği bir mektup da kaleme almıştır. Dionysios, bu mektupta Sinopeli Markion'un o dönemde Hıristiyanlık dünyasında etkili olduğu bilinen görüşlerine şiddetli eleştiriler getirmektedir. Ancak tıpkı diğerleri gibi Dionysios'un bu mektubu da bugün elde değildir ve içeriği hakkında verdiğimiz kısa bilgiler Eusebios tarafından nakledilmektedir.[37] Ancak yine de Eusebios'un Dionysios'a atfettiği bu mektuptan hareketle Nikomedeia şehri ile Sinopeli Markion arasında az veya çok ilgi veya ilişki bulunduğu anlaşılmaktadır.

Pontoslu bir piskoposun oğlu olarak 85 yılı civarında Pontos'un önemli liman şehri Sinope'de doğduğu rivayet edilen Markion, Hıristiyan teolojisi üzerine yaptığı çalışmaların neticesinde Mesih'e ait olduğu öne sürülen pek çok öğretinin İsrailoğulları tarafından benimsenen Yahudi kutsal yazılarındaki Tanrı ile uyuşmazlık içinde olduğuna kanaat getirmiştir. Markion, bu kanaatinden hareket ederek II. yüzyıl ortalarından itibaren düalist karakterli bir tanrı anlayışına dayanan ve dönemin ana akım geleneğe mensup Hıristiyanlarına göre "aşırı uç" bir öğreti neşretmeye başlamıştır. Buna göre, Tanah tarafından tanıtılan Tanrı, Mesih'in anlattığı Tanrı değildir; Mesih, Markion tarafından *Demiurge* diye anılan sevgi dolu başka bir Tanrı'yı vaaz etmiştir. Bu anlayışın doğal bir uzantısı olarak Markion'a göre İncillerin Yahudi kutsal yazılarıyla uyuşması olanaksızdır. Öyleyse İsa'nın

---

36 Eusebius, *Hist. Eccl.*, 4. 23. 1-6.

37 Eusebius, *Hist. Eccl.*, 4. 23. 4.

yegâne havarisi Musa Yasası'nın kaldırıldığını savunan Pavlus, kabul edilebilir yegâne İncil ise Pavlus'un hekimi Luka'ya ait İncil'in Markion tarafından düzenlenmiş bir varyantı olmaktadır. Pavlus da zaten İsa'ya sadece bir tane εὐαγγέλιον (*euangelion*, "iyi haber", "müjde", yani bugünkü tabirle İncil) atfettiğine göre[38], Yahudi karakterli çok sayıda pasaj içeren diğer İncillerin ortalıkta dolaşıp kafa bulandırması lüzumsuzdur. Böylece, Markion'un Yeni Ahit kanonu εὐαγγέλιον ve ἀποστολικόν diye iki kısımdan oluşan; yani yalnızca Luka İncili ile beraber Pavlus'un on mektubunu esas alan bir kitaptan ibarettir.[39]

Söz konusu bu görüşlerinden hareketle Markion'u fanatik bir Pavlusçu olarak nitelemek mümkündür. Zira Markion, Pavlus'un henüz I. yüzyıl ortalarında İsa'nın kardeşi Yakup'un ve ayrıca havari cemaatinin ağırlığı veya baskısı yüzünden yeterince dile getiremediği bazı teolojik yaklaşımları, Hıristiyanlığın Yahudiliğe kesin şekilde başkaldırmış olduğu II. yüzyıl ortalarındaki daha müsait ortamdan yararlanarak ifade etmeye çalışmaktadır. Markion bu görüşlerini ilk defa olarak Roma'da açıklamaya başlamış, fakat burada aforoz edilince Anadolu'ya dönerek ayrı bir kilise kurmuştur. Bunun sonrasında, rivayete göre Markion'un süregiden seyahatleriyle birlikte onun öğretileri de tüm Roma İmparatorluğu topraklarında yaşayan her ırktan insan üzerinde

---

38 Galatyalılar, 1: 6-9.

39 P.R. Ackroyd-C.F.Evans (ed.), *The Cambridge History of Bible, C. 1. From the Beginnings to Jerome*, Cambridge University Press 1970, s. 480; Petr Pokorný, *From the Gospel to the Gospels: History, Theology and Impact of the Biblical Term 'Euangelion'*, Berlin-Boston: Walter de Gruyter 2013, ss. 185-186; D.A. Carson-D.J. Moo, *Introduction to the New Testamen*t, 2. Basım, Michigan: Grand Rapids 2005, s. 727; Julio Trabolle Barrera, *The Jewish Bible and the Christian Bible: An Introduction to the History of the Bible*, İspanyolcadan İngilizce trc. W.G.E. Watson, Brill: Leiden 1998, s. 240.

etki göstermiştir.[40] Nitekim erken yüzyıllarda çok sayıda kilise yazarının şu veya bu şekilde Markion'dan söz etmeleri ve onun görüşlerine karşı reddiyeler kaleme almaları Markion yanlısı kilisenin pek çok bölgede oldukça aktif ve etkili olduğunu kanıtlamaktadır.[41]

Eusebios'un atıfta bulunduğu Korinthoslu Dionysios'un mektubundan anlaşılan, Markion'un ana akım Hıristiyanlık dünyasında "sapkın" olmakla itham edilen görüşlerinin Bithynia'da da etkili olduğudur. Zira öyle olmasaydı, Dionysios Nikomedeia'daki Hıristiyanlara Markion'u ve görüşlerini eleştirdiği bir mektup yollama ihtiyacı hissetmezdi. Gerçekten, erken dönemin etkili kilise yazarlarından Tertullianus, tıpkı yabanarılarının yuvalaması gibi Markion'un da her tarafa kiliseler diktiğini öne sürmektedir. Tertullianus'a göre, Markion'un "sapkın" geleneği tüm dünyayı sarmıştır; Roma ve Karkhedon (Kartaca) ile birlikte Marmara Denizi'nin doğu kıyısındaki Nikomedeia'da da Markion yanlısı kiliseler bulunduğu yönünde söylentiler yayılmıştır. Ayrıca, Frygia'daki Smyrna'da, Gortyna'da, Antiokheia'da ve Suriye'nın kuzeyinde ve güneyinde de durum tamamen aynıdır.[42]

Böylece Dionysios'un mektubu ile beraber Tertullianus tarafından da dile getirilen yukarıdaki ifadeler Markion yanlısı kilisenin ve Markion'a ait "sapkın" görüşlerin Bithynia bölgesinde etkili olduğunu göstermektedir. Dikkat edilirse, Tertullianus, Markion yanlılarına ait kiliseden değil de kiliselerden bahsetmekte ve onların Nikomedeia'da birden fazla kiliseye

---

40 Justin, *1. Apology*, 1. 26.

41 Detaylar için bk. E.C. Blackman, *Marcion and His Influence*, Londra 1948; Ayrıca bk. Sebastian Moll, *The Arch-Heretic Marcion*, Tübingen: Mohr-Siebeck 2010.

42 Rodger Cragun-Thomas Kessler, *Christianity: Endangered or Extinct: A People's History of Christianity, C.* I, Outskirts: Denver 2014, ss. 27-28.

sahip olduklarını bu şekilde belirtmektedir. Nitekim modern bazı araştırmacılar tarafından Bithynia-Pontos hattı Markioncu öğretilerin etki alanı açısından kuzey sınırı olarak düşünülmektedir.[43]

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Kaisareialı Eusebios Korinthoslu Dionysios'un Lakedaimon, Athena, Nikomedeia, Gortyna ve Amastris gibi kentlerdeki Hıristiyanlara ve Pontos kiliselerine yazdığını söylemektedir. Bu durum, II. yüzyıldan itibaren Yunanistan ve Batı Anadolu'daki bazı Hıristiyan cemaatlerin hiç değilse bazı açılardan organize olma arayışında bulunduklarını gösteriyor olmalıdır. Nitekim Eusebios erken dönemlerin "sapkın" olduğu öne sürülen diğer bir Hıristiyan lideri Montanus'tan[44] bahsederken bu arayışa dair bazı kanıtlar sunmaktadır. Zira Eusebios'a göre, Asia'daki Hıristiyanlar Montanus'un "sapkın" görüşleriyle baş edebilmek maksadıyla eyaletin farklı bölgelerinde pek çok defa toplantılar yapmışlardır.[45] Buradan hareket eden bazı araştırmacılar, II. yüzyıl itibariyle birden çok bölgeye yayılmış organize bir Hıristiyanlıktan söz etmeyi mümkün görmektedir.[46] Muhtemelen Nikomedeia ile Bithynia bölgesini de bu kapsama dâhil etmek mümkündür.

Korinthoslu Dionysios gibi Aleksandreialı Dionysios da Hıristiyanların III. yüzyıl ortalarındaki birlik arayışlarına dair önemli ipuçları barındıran bir mektup kaleme almıştır. Yine kilise tarihçisi Eusebios tarafından söz konusu edilen bu mektup,

---

43 Hoffmann, *Marcion*, s. 247.

44 Montanus ve Montanizm hakkındaki detaylar için bk. Turhan Kaçar, "Montanizm: Erken Kilisede Çatışan Gelenekler", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 17:1, 2002, ss. 39-59.

45 Eusebius, *Hist. Eccl.*, 5. 16. 10.

46 Karl Baus, *From the Apostolic Community to Constantine*, (History of the Church, ed. H. Jedin-J. Dolan, C. I), Crossroad: New York 1982, ss. 208-209.

anlaşıldığı kadarıyla Roma imparatoru Decius'un (249-251) hemen sonrasında Papa Stephanus'a hitaben yazılmıştır.

Dionysios (248-264), Aleksandreia Kilisesi tarihinin en meşhur patriklerinden biridir. Pagan bir ailenin oğlu olarak dünyaya gelmiş, yetişkinliği sırasında Hıristiyanlığı benimsemiş ve bunun sonrasında da bir yandan "sapkın" olarak gördüğü kimi Hıristiyanlık görüşleriyle, diğer yandan da Decius zamanında Hıristiyanlara karşı yükselen kovuşturmalarla mücadele etmiştir. Kilise tarihçisi Eusebios'tan görüldüğü kadarıyla, Dionysios çok sayıda yazışmadan oluşan hacimli bir koleksiyonun da sahibidir.[47]

Anlaşıldığı kadarıyla, İsa'nın ölümünden kısa süre sonra ortaya çıkıp zaman ilerledikçe Hıristiyanlık bünyesinde dallanıp budaklanan ve Markion veya Montanus örneklerinden de görüldüğü üzere II. yüzyılda Hıristiyanlık âleminin dört bir tarafında etkili olan teolojik içerikli anlaşmazlıklar, Dionysios'un yaşadığı III. yüzyıl ortalarında da sürüp gitmektedir. Hıristiyanlık tam da bu sıralarda İmparator Decius döneminde kısa, fakat kilise yazarlarınca ağır olduğu öne sürülen bir kovuşturma dönemi geçirmiştir. Bunun sonrasında Roma Kilisesi ile bazı Doğu ve Afrika kiliseleri arasında "vaftiz" olma ritüeline ilişkin bir anlaşmazlık baş göstermiştir. Anlaşmazlığın temeli, "sapkın" kabul edilen kimselerce yapılmış vaftizlerin geçerli sayılıp sayılamayacağı yönündeki bir sorunun çözümüyle ilgilidir. Papa Stephanus, "sapkınlar" tarafından yapılmış bile olsa, "Oğul" adına veya "Baba, Oğul ve Kutsal Ruh" (*teslis*) adına icra edilmiş olan vaftizlerin geçerli sayılması gerektiği yönünde bir kanaate sahipti. Karkhedonlu Kyprianos ile Kaisareialı Firminianos başta olmak üzere önde gelen bazı Doğu'lu ruhbanlar ise bu gibi vaftizlerin tamamen hükümsüz ve geçersiz olduğu iddiasını öne

47 Detaylar için bk. Charles Lett Feltoe, *Saint Dionysius of Alexandria*, Aeterna 2015.

sürmüşlerdir. Roma Kilisesi'nde o sıralarda yaşanan papalık çekişmesi çerçevesinde bu anlaşmazlığın hacmi zaman geçtikçe daha da büyümüştür. Bu yüzden de Aleksandreialı Dionysios muhtemelen 254 yılı civarında Papa Stephanus'a bahis konusu mektubu yollamıştır[48]

Dionysios bu mektupta Stephanus'a, Doğu'da ve daha da uzakta bölünmüş bir hâlde bulunan kiliselerin şimdi birleştiklerini ve bu kiliselerde görev yapan tüm ruhbanların birden bire ortaya çıkan bu barış ortamı nedeniyle büyük mutluluk duyup tek yürek olduklarını yazmaktadır. Bu bağlamda Antiokheia, Kaisareia, Tyros, Laodikeia, Tarsos, Kilikia ve Kappadokia gibi yerlerde Dionysios tarafından isimleri de zikredilen bazı ruhbanlar kanalıyla barış tesis edilmiştir. Dionysios mektubun devamında bu barış ve huzur ortamına destek veren diğer bazı bölgeleri de zikretmekte, bu sırada Bithynia ile Pontos'u da anarak başka bazı yerlerin de bu ahenge iştirak ettiklerini söylemektedir.[49]

Aleksandreialı Dionysios'un bu satırları, tıpkı II. yüzyılda olduğu gibi III. yüzyılda da Hıristiyanlık dünyasında bazı anlaşmazlıklar yaşandığına işaret etmektedir. Bununla beraber II. yüzyılda Korinthoslu Dionysios'un, III. yüzyılda ise Aleksandreialı Dionysios'un mektupları, geniş Roma arazisinin çeşitli bölgelerinde meskûn Hıristiyan toplulukların iyi-kötü işleyen bir iletişim ağının parçası olduklarını ve bu ağı işletmeye çalışan kimi ruhbanların karşılaşılan bazı problemler karşısında birlik tesis edebilme arayışında bulunduklarını göstermektedir. Anlaşılan o ki, II. ve III. yüzyıllar boyunca Bithynia bölgesi de sözü geçen bu belli-belirsiz ağın bir parçası olmuştur.

---

48 Charles Lett Feltoe (ed.), *The Letters and Other Remains of Dionysius of Alexandria*, Cambridge (University Press) 1904 =Wipf & Stock: Eugene, Oregon 2010, ss. 40-45.

49 Eusebius, *Hist. Eccl.*, 7. 4-5.

Bithynia hakkındaki bu çıkarımları bize ancak parçalar halinde intikal edebilen son derece yetersiz kayıtlara dayanarak yapmaya çalıştığımız takdir edilecektir. Öyle ki, bilhassa Nikomedeia'daki Hıristiyanları muhatap alan Korinthoslu Dionysios'un mektubundan bile Bithynia bölgesine yönelik son derece sınırlı bilgiler elde edilebilmektedir. Bunu da tek bir cümle ile ifade edersek, Hıristiyanlık bünyesinde II. ve III. yüzyıllarda yaşanan çeşitli anlaşmazlık ve problemler, şu veya bu oranda Bithynia bölgesi ile Nikomedeia şehrinde de etkili olmuştur.

IV. yüzyılın erken tarihlerinden itibaren Hıristiyanlığın Bithynia bölgesindeki tarihsel geçmişi hakkında çok daha detaylı bilgilere sahip bulunduğumuzu evvelce dile getirmiştim. Bu bağlamda, belki IV. yüzyıla ilişkin bildiklerimizi esas alarak buradan hareketle II. ve III. yüzyıllara dair bazı çıkarımlarda bulunabiliriz. IV. yüzyılın birinci çeyreğinde yaşanan ve Hıristiyanlık tarihi açısından son derece büyük önem taşıyan "Diocletianus zulmü", "Tolerans Fermanları" veya "Nikaia Konsili" gibi tarihsel gelişmelerin Bithynia merkezli cereyan ettikleri bilinmektedir. Burada şüphe yok ki Roma İmparatorluk yönetimi açısından siyasî ağırlık merkezinin III. yüzyıl sonlarında Bithynia'ya kayması önemli bir belirleyici faktör olmuştur. Bununla beraber bu gibi olgulardan hareketle Hıristiyanlığın II. ve III. yüzyıllarda Bithynia bölgesinde mühim oranda terakki ettiği sonucuna ulaşmak mümkündür. Örneğin, detaylarını daha sonra göreceğimiz gibi, İmparator Diocletianus 303 tarihinde Nikomedeia'daki Büyük Katedral başta olmak üzere bütün Roma arazisindeki Hıristiyan tapınaklarının yok edilmesi emrini vermiştir ki, bu durum Hıristiyanların Nikomedeia'da III. yüzyılda görkemli tapınaklar inşa edebildiklerini göstermektedir. Nitekim çağdaş yazar Lactantius, Nikomedeia'daki bu kilisenin büyük bir yapı olduğu ve yüksek bir yere inşa edildiği notunu düşmektedir. Nitekim bu kilise kraliyet sarayından bile rahatlıkla

görülebilmektedir.[50] Bu takdirde II. ve III. yüzyıllarda en azından Bithynia'daki Hıristiyanlara karşı devlet tarafından kilise tarafından öne sürüldüğü kadar büyük baskılar yapılmamış olmalıdır.

Diğer taraftan Diocletianus dönemindeki zulüm ile sonrasında yaşanan kısa süreli bazı kovuşturmalar sırasında Nikomedeia'nın isimleri kilise tarafından hatırlanan çok sayıda şehit verdiği anlaşılmaktadır. Bu olgu bölgedeki Hıristiyanların Plinius dönemine oranla hayli çoğaldıklarına işaret etmektedir. Binaenaleyh Diocletianus dönemindeki Hıristiyan şehitler arasında yüksek sınıflara mensup, hatta bizzat Nikomedeia'daki imparatorluk hanesinden insanlar olduğu görülmektedir.[51] Bu husus da aynı şekilde bir yönüyle Hıristiyanlığın hem Roma İmparatorluğu'nda hem de Bithynia'da genellikle sanıldığı gibi ezilen sınıflara mahsus bir din olmadığını gözler önüne sermekte, diğer yönüyle ise yine sanılanın aksine devlet tarafından sistemli bir kovuşturma politikasına tabi tutulmadığı izlenimi uyandırmaktadır.

Bilhassa III. yüzyıla ait bir takım arkeolojik veriler yukarıda sözü edilen son yargıyı, yani Bithynia'daki Hıristiyan cemaatler içinde toplumun yüksek sınıflarına mensup kimseler bulunduğu olgusunu desteklemektedir. Bunlardan birisi, Nikaia yakınlarında bulunan bir mezar kaydı, "Polion'un kızı Aurelia Khreste" tarafından dikilmiş ve "Aurelios Attikos, Aurelia Trofimia ve kendim için" ibaresini içermiştir. Bunun Hıristiyanlık inancına mensup bir kraliyet muhafızına ait mezar kitabesi olduğu düşünülmektedir.[52] Nitekim Diocletianus'un "büyük zulüm"

---

50 Lactantius, *De Mort.*, 12. 2-5.

51 Clive Foss, *Nikomedia*, Türkçe trc. F. Yavuz Ulugün, (Anadolu'daki Ortaçağ Kalelerinin İncelenmesi II), İzmit Rotary Kulübü Kültür Yayınları 2002, s. 5.

52 William Tabbernee (ed.), *Early Christianity in Context: An Exploration Across Cultures and Continents*, Grand Rapids 2014, s. 288.

sürecinin henüz başında Hıristiyanlığı saray görevlileri ve askerî personel için yasadışı bir inanç ilan etmesi de[53] III. yüzyılda veya en azından yüzyıl sonlarında Hıristiyanların Bithynia'da önemli görevler üstendikleri bilgisini teyit etmektedir.

Nikaia'da gün yüzüne çıkarılan III. yüzyıl sonlarından kalma bir kitabe imparatorluk muhafızlarından Flavius adında Hıristiyan bir şahsın ismini zikretmektedir. Bu husus, o zamanlar Hıristiyan mezarlarında kullanılan κοιμητήριον (dinlenme yeri, mezar) ibaresinden[54] açıkça anlaşılmaktadır. Claudiopolis'te (Bolu) bulunan başka bir Hıristiyan kitabede kıdemli *magistratus*, genel yönetici ve oyunların ve halk eğlencelerinin organizatörü Markos Demetrianos ismi geçmektedir. Aynı yerden çıkarılan başka bir kitabe ise Efesos vatandaşı Offelius Iullus'u onurlandırmaktadır.[55]

Söz konusu bu arkeolojik verilerin III. yüzyıldaki bazı Hıristiyanların sosyal tabakanın üst birimlerine mensubiyetleri olgusunu gözler önüne serdiği rahatlıkla söylenebilir. Bu çerçevede II. yüzyıl başlarında Plinius'un da Bithynia'daki Hıristiyanları tasvir ederken onlar arasında toplumun her kesiminden insanlar bulunduğu ve bunların bazısının "Roma vatandaşı" oldukları notunu düştüğü hatırlanacaktır.

Sonuç olarak, Hıristiyanlığın tarihsel serüvenine II. ve III. yüzyıllar açısından Bithynia bölgesi bağlamında genel olarak baktığımızda şu sonuçlara ulaşmak mümkün görünmektedir:

---

53 Lactantius, *De Mort.*, 11. 3.

54 Bu hususta bk. Alexander Panayotou, "Jews and Jewish Communities in the Balkans and the Aegean Until the Twelfth Century", *The Jewish-Greek Tradition in Antiquity and the Byzantine Empire*, ed. James K. Aitken – James Carleton Paget, Cambridge (University Press) 2014, s. 65.

55 Tabbernee (ed.), *Early Christianity in Context*, s. 289.

(i) Bithynia'daki ve bilhassa Nikomedeia'daki Hıristiyanlar II. ve III. yüzyıllarda Hıristiyanlık dünyasında yaşanan teolojik tartışmalardan ve çeşitli problemlerden etkilenmişlerdir.

(ii) Bithynia bölgesindeki veya hiç değilse Nikomedeia'daki Hıristiyanlar II. ve III. yüzyıllarda çeşitli bölgelerden önde gelen ruhbanların oluşturmaya çalıştıkları iletişim ağının bir parçası olmuşlardır.

(iii) IV. yüzyıldan günümüze ulaşan bilgiler, Bithynia'da ve özellikle Nikomedeia'da Hıristiyanlığın II. ve III. yüzyıllarda gelişip genişlediğini; bölgedeki Hıristiyanların çoğaldığını ve Hıristiyan tapınaklarının arttığını göstermektedir.

(iv) Bithynia bölgesindeki Hıristiyanların II. ve özellikle III. yüzyıllarda sosyal tabakanın her kesimini temsil eden insanlardan oluştuğu ve bunların arasında resmî görevliler de dâhil olmak üzere mevkii ve statü sahiplerinin bulunduğu gözlenmektedir.

II. Dördüncü Yüzyılın Birinci Yarısı

IV. yüzyıl Hıristiyanlık tarihinin en önemli kırılma dönemi olarak nitelenebilir. İmparator Diocletianus (285-305) döneminde Hıristiyanlara karşı girişilen geniş çaplı kovuşturma hareketi IV. yüzyılın birinci çeyreğinde, daha ziyade 303-305 yıllarında yaşanmıştır. Hemen sonrasında, 310'lu yıllarla beraber birtakım fermanlarla Hıristiyanlığın devlet tarafından yasal bir din olarak tanındığı ve İmparator Constantinus (ö. 337) dönemiyle birlikte kilisenin ülkedeki siyasî yapıyla eklemlenmeye başladığı görülmektedir. Hıristiyanlık bünyesinde I. yüzyıl ortalarından beri süregiden teolojik tartışmalar IV. yüzyılın birinci çeyreğinden itibaren daha da alevlenmiştir. Hıristiyanlığın evrensel nitelikli ilk kilise meclisi olan Nikaia (İznik) Konsili yine bu dönemde (325) toplanmıştır. IV. yüzyılın ikinci yarısı ise bir yanda teolojik çalkantılar içinde "Hıristiyanlık" ve "Ortodoksluk" gibi tabirlerin tanımlanmaya çalışıldığı, öte yanda Hıristiyanlığın paganizm ile mücadeleye kalkışıp resmî devlet dini haline dönüştüğü gelişmelere tanıklık etmiştir.

Kaynakların Hıristiyanlığın IV. yüzyıldaki tarihini aydınlatmak bakımından zengin kayıtlar sundukları söylenebilir. IV. yüzyılda Hıristiyanlığın artık güçlü ve evrensel bir din olarak rüştünü

ispatlamış olması, Roma İmparatorluğu'nda yaşamın her alanında varlığını hissettirmesi ve toplumun her kesiminden insanları bünyesinde barındıran cemaatlerce temsil edilmesi burada muhtemelen başlıca faktörlerden bazılarıdır. Yani IV. yüzyılla birlikte Hıristiyanlık artık Roma İmparatorluğu'nda küçük bir kesimin inandığı basit bir azınlık dini olmaktan çıkmıştır; Hıristiyanlar geleneksel dinlerin müntesiplerine oranla hâlâ azınlıkta olsalar da, dinleri artık devlet ile ittifak kurup paganizme kafa tutabilecek bir seviyeye yükselmiştir. Bütün bu olguların kaynaklara şu veya bu oranda yansıması da herhalde bu bakımdan gayet doğaldır.

Bithynia bölgesi açısından bakıldığında da durum büyük oranda paraleldir. Yani mevcut metinler önceki yüzyıllarla mukayese edildiğinde Hıristiyanlığın IV. yüzyılda Bithynia'daki geçmişi hakkında daha çok bilgi içermektedir. Ancak burada, Bithynia bölgesini daha fazla ön plâna çıkarıp merkezî bir coğrafi saha haline dönüştüren gelişmelerin rolü bilhassa vurgulanmalıdır. Çünkü Roma devlet yönetiminin siyasî merkezi III. yüzyıl sonlarından itibaren büyük oranda Bithynia bölgesine taşınmıştır ve Nikomedeia da imparatorluğun dörtte birini temsil eden sıra dışı bir şehir haline dönüşmüştür. Bu gelişme, Bithynia bölgesini IV. yüzyılın birinci yarısında yaşanan siyasî ve dinî hadiseler bakımından gerçek bir "merkez" konumuna getirmektedir.

Bu cümleden olmak üzere, Diocletianus döneminde Hıristiyanlara karşı yürütülen geniş çaplı kovuşturmaların başlayıp organize edildiği ve dahi muhtemelen en şiddetli şekilde yaşandığı başlıca merkez Bithynia'nın metropolisi Nikomedeia olmuştur. Nikomedeia bu sürecin hemen sonrasında Roma yönetiminin Hıristiyanlığa yönelik tolerans fermanlarının da ilan edildiği şehirdir. Bithynia'nın diğer bir önemli şehri olan Nikaia ise Hıristiyanlık tarihinin ilk evrensel kilise meclisine ev sahipliği yapmıştır. Öte yandan, Bithynia'nın önemli şehirlerini temsil

eden ruhbanlar, IV. yüzyılda tırmanan teolojik tartışmalarda son derece kritik roller üstlenmişler ve kimi zaman Hıristiyanlık dünyasına yön vermişlerdir. Bütün bu olgular Bithynia'nın IV. yüzyılın birinci yarısında Hıristiyanlık meseleleri açısından ön plânda bulunan bir yer olduğu gerçeğini gözler önüne sermektedir. Öyleyse bu yüzyılda kaynakların Nikomedeia ve Nikaia gibi şehirler başta olmak kaydıyla Bithynia bölgesini sıkça zikretmesi tesadüften uzaktır.

Son olarak şunu da belirtmek gerekir: IV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu durum bir ölçüde değişmeye başlamıştır. İmparator Constantinus tarafından Boğaz'da Byzantion'un üzerine inşa edilen Constantinopolis imparatorluğun yeni merkezi olarak hızlı bir yükseliş sürecine girmiştir. 358'de yaşanan ve bilhassa Nikomedeia'yı tamamen harabeye çeviren büyük deprem ise Bithynia'nın pek çok bölgesini çok yönlü olarak etkilemiştir. Dolayısıyla, Bithynia'nın IV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gözle görülür bir düşüş sürecine girdiği gözlenmektedir.

1. "Büyük Zulüm" Dönemi (303-305) ve Nikomedeia

Roma yönetiminin Hıristiyanlığa karşı ortaya çıkışından itibaren erken yüzyıllarda topyekûn bir "imha" politikası izlediği, bu uzun süreçte Hıristiyanlığın Roma yönetimi karşısında ölüm-kalım mücadelesi vererek arkasında sayısız şehitler bıraktığı, fakat yüzlerce yıl süren kovuşturmalara karşın yükselişini sürdürerek Roma yönetimi ile devletin resmî dini karşısında IV. yüzyılla birlikte nihai zaferini elde ettiği, modern araştırmacılar arasındaki yaygın kanaatlerdir. Bu yöndeki düşüncelerin büyük oranda Hıristiyan yazarların sonraki yüzyıllarda verdikleri bilgilere ve bunun da ötesinde kilisenin yüzyıllar boyunca oluşturmaya çalıştığı "şehitlik" söylemine dayandığı anlaşılmaktadır. Hâlbuki son yıllarda yapılan daha ciddi birtakım analizler araştırmacılar arasındaki bu yaygın kanaatleri bazı açılardan tartışmaya açmaktadır. Bu bağlamda, erken yüzyıllarda Roma

yönetiminin Hıristiyanlığa karşı genellikle sanıldığının aksine sistemli ve topyekûn bir "yok etme" politikası takip etmediği; münferit bazı kovuşturma haberlerinden veya kimi Romalı idarecilerin özellikle siyasi gerekçelerle ve bilhassa ruhbanları hedef alan bazı uygulamalarından hareketle Roma yönetimi açısından "sistemli bir imha politikası" sonucuna varılamayacağı düşüncesi vurgulanmaktadır.[56] Nitekim bu ikinci önerme Hıristiyanlığın Roma İmparatorluğu topraklarında yüzlerce yıl süren yükselişini ve nihai zaferini daha doğru ve makul şekilde izah etmektedir.

Bununla beraber, her iki görüşü savunan araştırmacıların uzlaştıkları bir konu, yani sözü geçen "zulüm" tartışmaları içinde tartışmasız olan kişi Roma imparatoru Diocletianus'tur (284-305). Çünkü saltanatının son döneminde Diocletianus'un ferman ve uygulamaları yüzünden Roma yönetiminin tarihinde belki ilk defa olarak Hıristiyanlığa karşı topyekûn bir imha siyaseti izlediği anlaşılmaktadır. Bu çerçevede Diocletianus, tarihsel gelişme ve olayları Hıristiyanlık penceresinden yorumlayan Geç Antikçağ yazarlarınca, o zamanlar Roma ülkesinde yaşamakta olan Hıristiyanların kökünü kurutma gayesiyle faaliyette bulunan bir hükümdar olarak tasvir edilmektedir.[57] Diocletianus'un özellikle IV. yüzyılın ilk yıllarından itibaren yayınladığı fermanlar ve giriştiği uygulamalarla doğrudan Hıristiyanları hedef aldığı görülmektedir ki, söz konusu bu kovuşturma döneminin başlatılıp en şiddetli şekilde sürdürüldüğü yer Diocletianus döneminde devletin siyasî merkezi olan Bithynia bölgesi ile bilhassa Nikomedeia şehri olmuştur.

Aslında Diocletianus pek çok alanda çeşitli reformlara imza atan bir hükümdar olarak tarihe geçmiştir. Nitekim onun bu

---

56 Örneğin bk. Candida Moss, *The Myth of Persecution: How Early Christians Invented A Story of Martyrdom*, HarperCollins 2013.

57 Konuya ilişkin çok sayıda örnek arasından bk. *Chronicon Paschale*, s. 3-5; Sozomenus, *Hist. Eccl.*, 2. 20; Theodoret, *Hist. Eccl.*, 2. 22.

yönü yer yer kilise tarihçilerinden bile takdir almaktadır. Örneğin, IV. yüzyılın Hıristiyan yazarı Lactantius, Diocletianus'un ellerini kan ile kirletmediği müddetçe ülkeyi iyi yönettiği olgusunu not etmektedir.[58] Gerçekten, Diocletianus reformları arasında en önemli olanlardan birisi, önceki dönemlerden bilinen müşterek hükümdarlık kurumunun esas alınarak iki *Augustus* ve iki *Caesar*'dan oluşan dört başlı bir hükümdarlık şurası yaratma teşebbüsüdür. Bu bağlamda *Augustus* olanlardan birisi ülkenin Doğu yakasına, diğeri ise Batı yakasına hükmedecektir. Bu hükümdarların her ikisine de yardımcı pozisyonunda iki *Caesar* tayin edilecektir. *Augustus*ların istifalarından sonra *Caesar*lar bunların yerini alacak, hemen sonrasında yeni bir çift *Caesar* atanmasıyla τετραρχία *tetrarkhia* (Lat. *tetrarchia*) denilen bu sistem sürdürülecektir.[59]

Tetrarkhia sistemine geçilmesiyle beraber Nikomedeia müşterek hükümdarlardan Doğu *Augustus*'u Diocletianus için başkent olmuştur (285).[60] Bu gelişme Bithynia bölgesinin imparatorluğun politik merkezi olarak yükselmesi mânâsına gelmektedir. Zira Diocletianus 284 yılında Nikomedeia yakınlarında imparator ilan edilmiş ve hükümdarlığı boyunca uzun süreler Nikomedeia'da ikamet etmiştir. 294 yılında Galerius Maximianus ile Constantius Nikomedeia'da *Caesar* ilan edilmişlerdir. Hıristiyanlığa karşı Diocletianus zamanındaki ilk fermanlar Nikomedeia'da yayınlanmıştır. Diocletianus Nikomedeia'da emekliye ayrılmıştır. Nikomedeia'ya yakın bir yerde eski

---

58 Lactantius, *De Mort.* 9.

59 Bu hususta bk. Jacob Burckhardt, *The Age of Constantine the Great*, İngilizce trc. Moses Hadas, London 1949, ss. 43-70; Charles Matson Odahl, *Constantine and the Christian Empire*, New York 2004, s. 35-83; Michael A. G. Haykin, "Constantine and His Revolution", *Fellowship for Reformation and Pastoral Studies* 27. 6, 1999, s. 3-4.

60 Eusebius, *Hist. Eccl.*, 8. 5; Odahl, *Constantine and the Christian Empire*, s. 37.

Byzantion'un Constantinopolis olarak organize edilmesinden sonra bile Nikomedeia ve Bithynia Roma imparatorlarının sıkça geldikleri bir uğrak yeri olmayı sürdürmüştür. Dönemin önde gelen siyasi aktörlerinden Licinius'un Constantinus ile mücadelesinde kaçtığı en son yer Nikomedeia'dır. Constantinus 328'den sonra bir süre Nikomedeia'da ikamet etmiştir ve nihayet onun ölümü de burada olmuştur. İmparator Iulianus çocukluğu ve gençliği sırasında aralıklarla Nikomedeia'da bulunmuş ve burada eğitim almıştır. Rahatlıkla çoğaltılabilecek bu gibi örneklerden anlaşılan, Bithynia bölgesi ile özellikle Nikomedeia şehri IV. yüzyılın birinci yarısında Roma İmparatorluğu'nda ortaya çıkan son derece önemli siyasî ve dinî gelişmeler açısından merkezî bir konum temayüz etmektedir.

Pagan dininin geleneksel kehanet anlayışına fazlasıyla itibar ettiği ve çeşitli hurafelerin peşinden koştuğu iddia edilen Diocletianus, kilise tarihçilerine göre tanrılara sunduğu kurbanların başarısını engelledikleri gerekçesiyle, politik bağlamda değerlendirildiğinde ise muhtemelen "yabancı" ve "ulusallık karşıtı" olmakla suçlandıkları için Hıristiyanlara karşı oldukça geniş çaplı bir kovuşturma politikası başlatmıştır.[61] Diocletianus'un muhtemelen burada temel gayesi tıpkı politik bir amaç olduğu gibi imparatorluk dâhilinde dinî yönden de uyum ve birliği sağlamaktır. Nitekim aynı amaçla 302 yılında Mani dini taraftarlarına karşı da bazı kovuşturmalar yapılmıştır.[62]

Çağdaş tarihçi Lactantius'a göre, o zamanlar *Augustus*'tan sonraki en önemli ikinci siyasî şahsiyeti temsil eden *Caesar* Galerius, *Augustus* Diocletianus'u Hıristiyanlara karşı sistemli şekilde

---

[61] A. H. M. Jones, *Constantine and the Conversion of Europe*, Londra 1948, ss. 46-59; Arthur James Mason, *The Persecution of Diocletian*, Cambridge: London 1876.

[62] Hans A. Pohlsander, *Emperor Constantine*, (2. Basım), Routledge: New York 2004, ss. 10-11.

harekete geçmeye ilk defa olarak Nikomedeia'da ikna etmiştir.[63] Nitekim Hıristiyanlığa karşı hakikaten şiddetli ilk ferman 24 Şubat 303'de Nikomedeia'da yayımlanmıştır. Lactantius'a göre, bu tarihin seçilmesi bir rastlantı değildir; zira Roma ülkesinde her yıl 23 Şubat'ta kutlanan geleneksel *Terminalia* Festivali'nin[64] üzerinden yalnızca bir gün geçmiştir. Neticede söz konusu bu ferman uyarınca ilk olarak Nikomedeia'daki Büyük Kilise yerle bir edilmiştir.[65]

Nikomedeia'da yüksek bir yerde yapılan ve hatta Kraliyet Sarayı'nın oldukça yakınlarında bulunduğu için saraydan da rahatlıkla görülebilen bu gösterişli bina, Hıristiyanların bu sırada şehirde güçlü bir cemaat olduklarını kanıtlamaktadır. Aksi takdirde, yani o zamana kadar Nikomedeia'da pagan çoğunluk tarafından tamamıyla sindirilmiş olsalar, Hıristiyanlar herhalde böylesine bir yapıyı bu denli gösterişli bir yere inşa edemezlerdi. Nitekim önceki bölümlerde Nikomedeia'daki Hıristiyanların sayıca sürekli olarak arttıklarını ve hatta önemli memuriyetleri yürüten ve toplumsal yapının üst tabakalarına mensup olan Hıristiyanların dikkat çekici bir nispete tekabül etmeye başladıklarını belirtmiştim. Bu olgu, kaynakların Diocletianus dönemine ilişkin verdikleri bilgilerle de teyit edilmektedir ki, bunu aşağıda göreceğiz.

Söz konusu bu kilisenin yıkılması şöyle olmuştur: Lactantius'a göre, bahsi geçen bu fermanın hemen sonrasında Nikomedeia'nın *praefectus*u emrindeki görevlilerle beraber Büyük Kilise'ye gelir

---

63 Lactantius, *De Mort.*, 11-13; Detaylar için bk. Burckhardt, *The Age of Constantine the Great*, ss. 246-248; Odahl, *Constantine and the Christian Empire*, s. 57.

64 Antik Roma'da, Roma'nın sınırlarını koruduğu düşünülen Terminus isimli tanrının onuruna düzenlenmekteydi. Bk. Odahl, *Constantine and the Christian Empire*, s. 57.

65 Lactantius, *De Mort.*, 12; Eusebius, *Hist. Eccl.*, 8. 2.

ve kapıları zorla açarak içeri girer. Rivayete göre bunun ardından kilisede büyük bir kargaşa yaşanır. *Praefectus* ile emrindeki adamlar kilisede arama yaparlar; bulabildikleri kutsal kitapları yakarak kilisenin malzemelerini ve eşyalarını yağmalarlar. Lactantius, bu Büyük Kilise'nin gösterişli bir bina olduğunu ve Nikomedeia'nın yüksek bir yerinde bulunduğunu not etmektedir. Nitekim yapı Diocletianus'un sarayından kolayca görülebilmektedir. Diocletianus ile Galerius sarayda uzun süre kilisenin yakılıp yakılmaması konusunda tartışma yaparlar. Galerius kilisenin yakılarak yok edilmesinden yanadır. Nihayetinde Diocletianus'un görüşü galip gelir; yani kilise yakılmaz, çünkü Diocletianus olası bir yangının tüm Nikomedeia'ya yayılmasından, hatta belki de saraya sıçramasından endişe eder. Böylece savaş saflarına dizilen *praefectus*un adamları, baltaları ve diğer savaş aletleriyle kısa sürede bu büyük yapıyı yerle bir ederek harabeye çevirirler.[66]

Nikomedeia'daki Büyük Kilise'nin yıkılarak yok edilmesi, Roma İmparatorluğu'nun dört bir tarafında yaşanacak aynı tarzdaki hadiselerin muhtemelen ilki olmuştur. Ancak Diocletianus'un endişesi de haklı çıkmıştır. Zira Büyük Kilise'nin yakılmasından kaçınılmasına karşın kısa süre sonra Nikomedeia'daki kraliyet sarayında patlak veren yangın büyük panik yaşanmasına yol açmıştır. Anlatıldığına göre bu yangından da Hıristiyanlar sorumlu tutulmuşlardır ve bu yüzden üzerlerindeki kovuşturmanın şiddeti arttırılmıştır.[67]

Hıristiyan yazarlara göre, hemen ertesi günden itibaren, bilhassa yaz aylarında ve bir sonraki yıl Nikomedeia'dan yayımlanan imparatorluk fermanlarıyla bütün kiliselerin temellerine kadar yok edilmesi, Hıristiyanlara ait kutsal kitapların ateşte yakılması, mevki ve statü sahibi Hıristiyanlara ait rütbelerin ellerinden

---

66 Lactantius, *De Mort.*, 12.

67 Eusebius, *Hist. Eccl.*, 8. 6. 6; Lactantius, *De Mort.*, 14.

alınması ve ruhbanların zincire vurularak pagan tanrıları adına kurban sunmaya zorlanmaları emredilmiştir.[68] Bu bir sürpriz değildir, çünkü Diocletianus Hıristiyanların ordudan ve önemli memuriyetlerden uzaklaştırılmaları yönündeki kararlarını zaten daha önceden uygulamaya koymuştur.[69] Bu büyük kovuşturma hareketinin Hıristiyanlara çarpan ilk ve tabii olarak en şiddetli dalgası bizzat Diocletianus'un da mukim bulunduğu Nikomedeia'da ortaya çıkmıştır. Kilise yazarlarının kayıtlarına bakılırsa, Nikomedeia'da zulüm o denli korkutucu boyutlarda yaşanmıştır ki, Hıristiyanların kimisi ateşte yakılmış, kimisi denize atılarak öldürülmüştür; hatta cellâtlar bu kadar büyük bir kalabalığın infazı için yetersiz kalmışlardır.[70]

Hıristiyan yazarların zulmün boyutu hakkında abartılı bazı tasvirlerde bulunmuş olmaları muhtemeldir. Ancak bu tasvir sırasında onların cümlelerinde geçen mübalağa olması muhtemel kısımlar ayıklandığında bile geriye şiddetli bir kovuşturma süreci yaşandığı yönünde yeterli kanıt kalmaktadır. Bu bağlamda Nikomedeia'da isimleri zikredilen bazı şehitler dikkate değerdir. Rivayete göre Bithynia bölgesi açısından kovuşturmanın hedefinde öncelikle Nikomedeia'daki mevki sahibi Hıristiyanlar ile ruhban sınıfının önde gelen temsilcileri yer almıştır. Kaynaklar, Dorotheos, Gorgonios, Eleutherios ve Petros gibi isimlerin katledildiklerini bilhassa zikretmişlerdir. Bunlardan bazısının Nikomedeia Sarayı'nda görevli oldukları belirtilmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla, o sıralarda Nikomedeia'daki Hıristiyan cemaatin liderliğini yapan şehrin piskoposu Anthimos da zulmün ilk şehitleri arasında yer almaktadır.[71]

---

68 Zonaras, s. 66; *Chronicon Paschale*, s. 5; Eusebius, *Hist. Eccl.*, 8. 2. 4.

69 Pohlsander, *Emperor Constantine*, s. 11.

70 Eusebius, *Hist. Eccl.*, 8. 6. 2–5; 8. 13. 1 - 2; *Chronicon Paschale*, s. 5.

71 Söz konusu isimler için bk. *Chronicon Paschale*, s. 5-8; Eusebius, *Hist. Eccl.*, 8. 6. 2 – 5; 8. 13. 1; Lactantius, *De Mort.*, 15.

Adı geçen Nikomedeialı bu Hıristiyanlardan Dorotheos, Gorgonios ve Petros kilise tarihçilerinin eserlerinden ismen bilinmektedir. Bunlar, rivayete göre Diocletianus'un Nikomedeia'daki sarayında üst düzey görevler üstlenmişlerdi. Zulüm başlar başlamaz suçlanmışlar ve Diocletianus'un herkesin Roma tanrılarına ibadet etmesi gerektiği yönündeki emrine karşı çıkmışlardı. Bunun üzerine önce *cubicularius* Petros, ardından saray görevlilerinden Dorotheos ve nihayet onun sonrasında da ordu görevlisi Gorgonios işkence altında şehit edilmişlerdir. Hıristiyanlık geleneğine göre Diocletianus cesetlerin denize atılmasını emretmiştir. Fakat aynı gelenek, Hıristiyanların bir şekilde bunlara ulaştıkları ve Gorgonios'un kalıntılarının Roma'ya nakledildiği iddiasını gündeme taşımaktadır. Yine, yukarıda adı geçen Eleutherios ismiyle V. yüzyıla ait Süryanice bir şehitler listesinde karşılaşılmaktadır. Ancak Nikomedeia'da büyük zulüm sırasında şehit edildiğine yönelik iddialar dışında onun hakkında bilinen başka bir şey yoktur.[72] Anthimos'a gelince, yukarıda zikrettiğimiz gibi, büyük zulüm başladığında Nikomedeia'nın piskoposluğu görevini Anthimos yürütmektedir.

Anthimos'un yaşamı hakkında çok fazla bilgimiz yoktur. Anthimos, kilise rivayetlerine göre, Diocletianus'un bahsi geçen fermanları yayımlandıktan sonra tehlikenin büyüklüğünü görerek Nikomedeia'dan ayrılmış ve şehrin yakınlarındaki bir köye saklanmıştır. Buradan şehirdeki Hıristiyanların imanlarını ve cesaretlerini takviye etmek amacıyla bir mektup yazmış ve

---

72 *Butler's Lives of the Saints*, Gözden geçirip yayınlayan: Peter Doyle, Burns & Oakes 1997, s. 10; Basil Watkins, *The Book of Saints: A Comprehensive Biographical Dictionary*, 8. Basım, Bloomsbury 2015 (Dorotheos ve Gorgonios "D" maddesinde yer almaktadır); Pedro de Ribadeneiro, *Lives of Saints with Other Feasts of the Year According to the Roman Calendar*, İngilizce trc. W. P. Esqvire 1669, s. 693 (Gorgonios için).

bu mektubu bir elçisi vasıtasıyla cemaatine yollamıştır. Ancak mektubu taşıyan elçinin yakalanması, Anthimos'un saklandığı yerin açığa çıkması sonucunu vermiştir. Nitekim yakalanan Anthimos kılıçla infaz edilmiştir.[73]

Sözünü ettiğimiz dönemin meşhur bir Hıristiyan ilahiyatçısı olup o sıralarda Nikomedeia'da bulunan Antiokheialı Lukianos ise Antiokheia'ya gönderdiği bir mektupta Anthimos'un şehit edildiği haberini şu sözlerle duyurmaktadır:

> Bütün şehitler topluluğu sizlere selam ederler. Sizlere, Babamız Anthimos'un şahadet yarışında kendi sonu ile buluşmuş olduğuna dair müjdeli haberi iletmek isterim.[74]

Büyük zulüm sona erip Hıristiyanlık yasal bir din olarak tanındıktan sonraki süreçte Nikomedeia'da Anthimos adına bir şehitlik inşa edildiği bazı Hıristiyan yazarlarca söylenmektedir.[75]

Anlaşıldığı kadarıyla zulmün şiddeti sadece yukarıda isimleri sayılan Hıristiyan memurlara veya ruhbanlara çarparak hafifleyecek gibi değildir. Nitekim "büyük zulüm" sırasında çok yüksek bir olasılıkla Nikomedeia'da bulunan Lactantius, şehrin piskoposu Anthimos'un ölümünden sonra kentte yaşananları şu sözlerle tasvir etmektedir:

> Rahipler ve papazlar tutuklandılar. Herhangi bir suç veya itiraf olmaksızın bütün aile fertleriyle beraber infaz edilmek üzere alıkonuldular. Her cinsten ve yaştan insan ateşe atıldı. Bir seferde bir kişi değil, (Hıristiyanlar) gruplar halinde bağlanarak topluca yakıldılar. Köleler boyunlarına bağlanmış büyük taşlarla denize fırlatıldılar.

---

73 Alban Butler, *The Lives of the Fathers, Martyrs and Other Principal Saints*, London 1821, s. 282 vd.

74 *Chronicon Paschale*, s. 5 (Lukianos'un söz konusu mektubu sadece bu eserde geçmektedir).

75 Malalas, 14. 20, s. 198.

> Zulüm diğer vatandaşlar için de hiddetinden hiçbir şey yitirmiyordu. *Magistratus* çeşitli tapınaklara konuşlandı; herkes kurban sunmaya zorlandı. Hapishaneler dolup taşmıştı. Saat başı yeni bir işkence metodu icat ediliyordu. Adalet ve hukuk kazara bir Hıristiyan için hizmet vermesin diye, mahkemelere bile sunaklar kuruldu. Ta ki davalar görülmeden önce yargıçların huzurunda insanlardan (pagan gelenekleri uyarınca) kurban takdim etmeleri istensin...[76]

Mevcut kilise rivayetleri arasında Diocletianus dönemindeki bu kovuşturma süreci esnasında Nikomedeia'da şehit edildiği öne sürülen başka bazı Hıristiyanların isimleri de zikredilmekte veya onlar hakkında da efsanevî bir takım öyküler yer almaktadır. Örneğin, *Aziz Kyriakos'un İşleri*'nde geçen bir kayda göre, Diocletianus'un eşi Serena da Nikomedeia'da Hıristiyanlık uğruna şehit edilenler arasındadır. Buna karşın bu iddianın bir rivayetten ibaret olması çok muhtemeldir. Zira Diocletianus'un eşinin Prisca ismini taşıdığı bilinmektedir. Nitekim aynı öykünün daha muhtemel bir varyantına göre Prisca ile kızı Valeria Hıristiyanları sempatik bulan kimselerdir. Diocletianus ise o sıralarda baktığı her yerde kendisine karşı komplo veya tuzak kurulduğu zannına kapılan veya etrafındaki neredeyse herkesi hain olarak görmeye başlayan oldukça gergin bir psikoloji içindedir. Rivayete göre Diocletianus Prisca ile Valeria'ya da tanrılara kurban sunup yaşamak ile bu kurban teklifini reddedip ölmek arasında bir tercih sunmuş, onlar da ilkini seçerek yaşamlarını kurtarmışlardır.[77]

Nikomedeia'da şehit edildiği öne sürülen başka bir isim ise daha sonra Latin geleneğinde VI. yüzyılla birlikte kült olarak karşımıza çıkan Azize Iuliana'dır. Hagiyografi karakterli bir efsaneye göre

---

[76] Lactantius, *De Mort.*, 15.

[77] Giuseppe Ricciotti, *Christianity From Diocletian (284) to Constantine (337)*, Milwaukee 1999.

Eleusius adındaki senatörle nişanlı olan Iuliana, Nikomedeia'da muhtemelen 303 veya 304 yılındaki kovuşturmalar sırasında öldürülmüştür. Sonraki bir tarihte Sephonius isimli bir kadın ona ait kalıntıları Nikomedeia'dan alıp Roma'ya götürmeye niyetlenmiştir. Fakat yolda şiddetli bir fırtınaya yakalanınca kalıntılar mecburen Neapolis'te (Napoli) bir kiliseye defnedilmiştir. Papa Gregorius'un 599 tarihli bir mektubundan VI. yüzyılda İtalya'da Azize Iuliana kültü bulunduğu anlaşılmaktadır.[78]

Aynı bağlamda başka bazı rivayetlere göre Eulampios, Eulampia, Agape, Irene, Khionia, Anastasia, Barbara, Adrianos ve Natalia gibi isimler de Hıristiyan oldukları gerekçesiyle Nikomedeia'da infaz edilmişlerdir. Bu isimlerden bazılarının şehit edilmesiyle ilgili olarak Hıristiyan şehitlik rivayetlerinin detaylı sayılabilecek bilgiler verdiği[79] ve bunlardan Azize Barbara veya Aziz Adrianos gibi bazılarının kilise tarafından her yıl anıldıkları görülmektedir. Öte yandan bazı kilise rivayetlerinin Nikomedeia'daki şehitlerin sayısı ile ilgili olarak on bin ila yirmi bin arasında değişen oldukça yüksek rakamlar telaffuz ettikleri anlaşılmaktadır ki, bunun abartı olması muhtemeldir. Ancak 28 Aralık günü bazı kiliselerin "Nikomedeia'nın Yirmi Bin Şehidi" isimli bir anma yaptıkları hatırlanmalıdır.[80] Ayrıca kilise rivayetleri arasında büyük zulüm sırasında Nikomedeia'daki Hıristiyanların yer yer tapınaklarda topluca yakılarak öldürüldükleri yönünde de bilgiler bulunmaktadır.[81]

78 Michael Lapidge, "Cynewulf and the *Passio S. Iulianae*", *Unlocking the Wordhord: Anglo-Saxon Studies in Memory of Edward B. Irwing, Jr*, ed. Mark J. Amodio – Katherine O'Brien O'Keeffe, University of Toronto Press: Toronto 2003, ss. 147-148.

79 Örneğin, Adrianos, Natalia ve Azize Barbara için krş. P. de Ribadeneiro, *Lives*, ss. 690-693, 945-948.

80 John Lowden, *The Jaharis Gospel Lectionary: The Story of a Byzantine Book*, Yale University Press: New Haven-London 2009, s. 102.

81 Söz konusu rivayetler için bk. John Foxe, *Fox's Book of Martyrs: The Acts*

Hıristiyanlık tarihinde "büyük zulüm" diye adlandırılan ve 303 yılında başlayan bu kovuşturma süreci, tıpkı Nikomedeia'da olduğu gibi Roma İmparatorluğu'nun dört bir tarafından da sürmüştür.[82] Bu esnada *tetrarkhia* düzenlemesi uyarınca ülkeyi müşterek şekilde yönetmekte olan imparatorlardan Diocletianus kendi başkenti Nikomedeia'da, Maximianus ise Mediolanum'da (Milano) tahttan feragat ederler (1 Mayıs 305).[83] Bunun üzerine *Caesar* unvanıyla görev yapmakta olan Constantius Clorus ile Galerius *Augustus* unvanı alarak tahta çıkarlar. Ancak Constantius Clorus kısa süre sonra 25 Temmuz 306'da Eboracum'da (York) ölür.[84] Oğlu (Büyük) Constantinus onun yerini alır. Constantinus, ülkenin Batı arazisinde siyasî idareyi tek başına ele geçirebilmek amacıyla *Caesar* Maxentius ile giriştiği askerî mücadeleyi 312 yılında zaferle sonuçlandırır.[85] Hemen sonrasında ise Hıristiyanlığın kaderini değiştirecek son derece önemli bir takım faaliyetlere girişir.

2. Nikomedeia'da İlan Edilen Tolerans Fermanları (311, 313)

Augustus Diocletianus döneminde siyasî olduğu kadar Hıristiyanlığa ilişkin dinî konularda da Roma İmparatorluğu'nda merkezî bir konumda bulunduğu açıkça görülen Bithynia bölgesi, Constantinus'un ülkede siyasî açıdan yükselmeye başlamasıyla beraber bu konumunu sürdürmüştür. Constantinus

---

and Monuments of the Church, C. I, London 1844, s. 105; Ayrıca krş. George Townsend, *The Acts and Monuments of John Foxe*, C. I, London 1843, s. 228.

82 Eusebius, *Hist. Eccl.*, 8. 6. 9-10.

83 Eutropius, 9. 27-10. 1; Theophanes, ss. 10-11 (=AM 5796=AD 303/4), Zonaras, s. 67.

84 Aurelius Victor, 40, s. 46.

85 Eutropius, 10. 1-4; Eusebius, *Hist. Eccl.*, 9. 9. 2; aynı yazar, *VC*, 1. 21-26; *Origo Constantini İmperatoris*, 1. 1-4. 12; Aurelius Victor, 40, s. 47-48; *Chronicon Paschale*, s. 6; Lactantius, *De Mort.*, 24; Zosimus, 2. 16. 2-4.

döneminde Hıristiyanlık tarihi açısından büyük önem taşıyan başlıca gelişmeler yine Bithynia merkezli olmuştur. İmparatorluk yönetiminin Hıristiyanlığı yasal bir statüye oturtan fermanları bu bakımdan büyük önem taşımaktadır. Bunların ilki Galerius tarafından Serdica'dan (Sofya) yayımlanmış ve Bithynia'nın metropolisi Nikomedeia'dan ilan edilmiştir.

Hıristiyan kaynaklarına göre, Diocletianus'un ardından halefi Galerius 311 yılına kadar Hıristiyanlara karşı kovuşturma politikası izlemeyi sürdürmüştür. Nitekim Galerius'un Hıristiyanlara karşı kovuşturma siyaseti takip edilmesi gerektiği yönünde Diocletianus'a Nikomedeia'da telkinler verdiği yönünde iddialar bulunduğunu evvelce belirtmiştim. Buna karşın 311'de işlerin biraz değiştiği ve Galerius'un düşüncelerinde bir evrim yaşandığı anlaşılmaktadır. Zira Galerius bu yıl Hıristiyan yazarlara göre hasta olduğu ve Hıristiyanların duaları vasıtasıyla iyileşme umudu taşıdığı için Hıristiyanlığa yönelik bir tolerans fermanı yayınlamıştı. Serdica'dan yayınlanan bu ferman, 311 yılının Nisan ayında Nikomedeia'da ilan edilmiştir. Fermanın Lactantius tarafından verilen metni şöyledir:

> Kamu yararının kalıcı bir surette istifadesi amacıyla yapmış olduğumuz düzenlemeler arasında şimdiye kadar her şeyin eski yasalara ve Romalıların umumî görenekleri ile disiplinlerine uyumlu hale getirilmesine gayret gösterdik.
>
> Şahsımıza has bir yol tutarak şu gayeyi gütmekteyiz ki, atalarının dininden ihtida eden Hıristiyanlar da (artık) kendi inançlarına dönebilmelidirler. Böyle bir inatçılık ve budalalık onları nasıl ele geçirmiş ve nasıl olup da onların muhtemelen bizzat kendi ataları tarafından yerleştirilmiş olan eski adet ve gelenekleri terk etmelerine yol açmıştır, bilmiyoruz. Onlar, şımarık bir tavır içinde kendi kendilerine yasalar yaptılar ve çeşitli sosyal kesimlerden insanları kendi inançları namına kazandılar. Hıristiyanları eski geleneklere döndürebilmek

> maksadı taşıyan (önceki) fermanımızın yayınlanmasıyla beraber, onların pek çoğu tehlike ve mecburiyet altında boyun eğmiş, hatta birçoğu da ölüme gitmişti. Ancak bunların büyük çoğunluğu hâlâ (Hıristiyanlık) düşüncesinde inat ve ısrar ettiği, bizler artık bunların tanrılara hürmet gösterip onlara tapmayacaklarına kanaat getirdiğimiz, onlar ise (mevcut durumda) kendi tanrılarına da tap(a)mayacakları için, her özür karşısında bağışlanma lütfeden bilindik merhametimiz vesilesiyle hoşgörümüzü bu insanları da kapsayacak şekilde genişletmeye karar verdik. Böylece onlara yeniden Hıristiyan olabilme ve dinî toplantıları için mekânlar inşa edebilme hakkını bahşettik. Onlar da düzene karşı bir işe kalkışmasınlar.
>
> Onların ne yapmaları gerektiğini başka bir mektup kanalıyla *magistratus*a bildireceğiz.
>
> Binaenaleyh gösterdiğimiz bu hoşgörüye karşılık olarak Hıristiyanları vazifesi; refahımız, halkımız, devletimiz ve kendileri için dua ve ibadet etmeleridir. Ta ki böylece kamu yararı dört bir yanda güvenlik ve huzur içinde sürsün, (Hıristiyanların) kendileri de kendi adetleri uyarınca emniyet içinde yaşasınlar.[86]

Lactantius, söz konusu bu metnin 30 Nisan 311'de resmen Nikomedeia'da ilan edildiğini söylemekte, fermanın yayımlanmasından sonra hapishanelerin açılarak özgürlüklerin geri geldiği notunu düşmektedir. Ancak Lactantius'a göre ilahî bağışlanma elde edemeyen Galerius kısa süre sonra hastalıktan ölmüştür.[87]

Nikomedeia'da ilan edilen bu "Tolerans Fermanı", İmparator Gallienus'un 260 yılında yayımladığı ferman istisna tutulursa[88]

---

[86] Lactantius, *De Mort.*, 34.

[87] Lactantius, *De Mort.*, 35.

[88] Timothy D. Barnes, *Constantine: Dynasty, Religion and Power in the Later Roman Empire*, Villey-Blackwell: Oxford 2014 (Barnes, bu

Roma İmparatorluğu'nda devletin Hıristiyanlığı yasal bir din olarak kabul ettiği (*Religio licita*) ve Hıristiyanlara kendi inançlarını özgürce yaşayıp kendi tapınaklarını inşa etme hakkı bahşettiği ilk resmî vesika olarak tarihe geçmiştir. Nitekim bu ferman, Galerius tarafından o sırada *tetrarkhia*'nın diğer üyeleri olan Licinius, Constantinus ve Maximinus Daia adına da ilan edilmiştir.[89] Bununla beraber siyasî otoritenin Hıristiyanlardan ülkenin ve imparatorların bekası ile refahın tesisi ve sürekliliği için kendi tanrılarına dua ve ibadet etmelerini beklemesi dikkat çekicidir. Bu beklenti, Galerius'un bu sayede yeniden sağlığına kavuşma ümidi taşıdığını yansıtması kadar Hıristiyanların Roma yönetimi tarafından politik açıdan şüpheli kimseler sayıldıkları izlenimi de uyandırmaktadır.

Anlaşıldığı kadarıyla Galerius'un sözü edilen "Tolerans Fermanı" aslında geniş Roma arazisinin Batı'daki bölümü açısından çok da büyük bir önem taşımamaktadır. Çünkü batıda Constantinus'un egemenliği altında yaşayan Hıristiyanlar 306'dan itibaren özgür bir inanç ortamına iyi-kötü zaten kavuşmuşlardır. Bu yönden bakıldığında, fermanın öncelikli olarak kovuşturmaların başlayıp en şiddetli şekilde uygulandığı Bithynia bölgesi başta olmak üzere ülkenin Doğu eyaletlerindeki Hıristiyanlara nefes alacak bir fırsat sağladığı düşünülmelidir.[90]

çalışmanın Beşinci Bölümü'nde Milano Fermanı'nı (313) tartışmakta ve Hıristiyanlığın Roma yönetimi tarafından yasal bir din olarak resmen tanınmasını Galerius'un Tolerans Fermanı (311) ile Constantinus-Licinius ikilisinin Milano Fermanı'ndan çok önceki tarihlere, yani İmparator Gallienus'un fermanına atfetmektedir).

89 Eric Orlin (ed.), *The Routledge Encyclopedia of Ancient Mediterranean Religions*, Routledge: New York 2016, s. 287; Ayrıca diğer detaylar için bk. Mehmet Çelik, *Siyasal Sistem Açısından Bizans İmparatorluğu'nda Din–Devlet İlişkileri-I (Kuruluşundan X. Yüzyıla Kadar)*, İzmir, 1999.

90 Cynthia White, *The Emergence of Christianity: Classical Traditions in Contemporary Perspective*, Fortress: Minneapolis 2011, s. 92.

Filhakika Lactantius'un hapisteki Hıristiyanların özgür bırakıldıklarına ilişkin söylemi de herhalde tam olarak bu hususu teyit etmektedir. Fakat Tolerans Fermanı'nın getirdiği liberal ortam geçici bir nitelik taşımış gibidir. Zira Maximinus Daia, fermanın kısa süre sonrasında Hıristiyanlara karşı yeniden kovuşturma siyaseti izlemeye başlamıştır.[91]

Maximinus Daia, Hıristiyan yazarlar tarafından Galerius'un Tolerans Fermanı'ndan sonra bilhassa Doğu'da Hıristiyanlar açısından oluşan dinî özgürlük ortamını baltalaması ve onlara karşı bir kez daha kovuşturma dönemi başlatması gibi gerekçelerle şiddetli şekilde eleştirilen bir hükümdar olarak karşımıza çıkmaktadır.[92] Kilise yazarlarına göre, Maximinus Daia'nın bu politikası onun bir putperest olması, ümidini pagan tanrılarına bağlaması ve ahlakî bozukluğu karşısında Hıristiyanlardan direnç ve tepki görmesi kabilinden bir takım sebeplerden neşet etmektedir.[93] Söz konusu bu yaklaşımın belirli oranda doğruluk payı taşıdığı kabul edilecek olsa bile, Maximinus Daia'nın Hıristiyanlara karşı düşmanca veya diğer bir ifadeyle geleneksel pagan dini taraftarlarını memnun edecek bir tutum takınması aslında daha ziyade o sıralarda ülkede yaşanan siyasî gelişmeler ile açıklanmalıdır. Zira *tetrarkhia* sisteminin getirdiği istikrarsızlık ile *Augustus*lar ve *Caesar*lar arasındaki nüfuz mücadeleleri onun Hıristiyanlık konusundaki politikasını belirginleştiren öncelikli faktörler olarak göze çarpmaktadır.

Maximinus Daia 305'te akrabası Galerius'un Doğu *Augustus*'u olmasından sonra onun tarafından *Caesar* ilan edilmiştir. 311'de Galerius ölünce, ülkenin Doğu'daki arazisi Maximinus Daia tarafından anlaşma yaptığı Licinius ile kendisi arasında

---

91 Raymond Van Dam, *The Roman Revolution of Constantine*, Cambridge University Press: New York 2008, s. 164 vd.

92 Lactantius, *De Mort.*, 36; Eusebius, *Hist. Eccl.*, 8. 14. 9; 9. 8. 9.

93 Eusebius, *Hist. Eccl.*, 8. 14.

bölüşülmüştür. Ancak Licinius'un bir yandan da Constantinus ile beraber hareket etmesi, Maximinus Daia'yı hem Constantinus'un siyasî rakibi Maxentius ile yakınlaştırmış, hem de Licinius ile arasının bozulmasına yol açmıştır. Maximinus Daia ile Licinius arasındaki siyasî gerilim nihayet 313 yılında savaşa dönüşmüştür. Ne var ki, Maximinus Daia rakibi Licinius karşısında ağır bir mağlubiyete uğrayarak önce Nikomedeia'ya, ardından da Tarsos'a kaçmıştır. Nitekim onun burada tam olarak bilinmeyen bir sebeple veyahut kimilerince söylendiği gibi intihar ederek öldüğü anlaşılmaktadır. Bu sıralarda Constantinus da kendi rakibi olan Maxentius'u mağlup ederek 312 yılı itibariyle ülkenin Batı'sında bütün gücü kendi uhdesinde toplamıştır. Böylece *tetrarkhia* oldukça ciddi bir çözülme süreci geçirmiş olmaktadır. 312 ve 313 yıllarında yaşanan bu gelişmelerin ardından ülkenin Batı'sında Constantinus, Doğu'sunda ise Licinius *Augustus* olarak yönetimi tevarüs etmişlerdir.[94]

Bununla beraber Constantinus ile Licinius'un siyasî rakipleri olan Maxentius ile Maximinus Daia'yı saf dışı bırakmadan önce ittifak halinde hareket etmeleri Hıristiyanlık tarihi açısından oldukça önemli sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Çünkü bunlar arasındaki siyasî yakınlaşma takip edecekleri dinî siyasete de yansıyarak Hıristiyanlara karşı tutumlarında ortak bir hareket tarzı yaratmıştır. Diocletianus dönemindeki kovuşturmaların sonrasında, Roma ülkesinin Batı topraklarındaki Hıristiyanlar 306'dan itibaren işte bu sayede liberal bir inanç ortamı bulabilmişlerdir. Üstelik özellikle İmparator Constantinus Hıristiyanlığı ve kiliseyi açıkça desteklemeye ve Hıristiyanları himayesine almaya başlamıştır.[95]

Ancak ülkede henüz başka siyasî aktörler de vardır ve bu yüzden dinî siyasetin çerçevesi yalnızca Constantinus ile Licinius

---

94 Detaylar için bk. Pohlsander, *Emperor Constantine*, ss. 16-25.

95 Örneğin bk. Eusebius, *Hist. Eccl.*, 10: 5. 15-17, 6: 1-5, 7: 1-2; aynı yazar, *VC*, 1. 41. 3; 42. 1.

tarafından çizilmemektedir. Licinius ve dolayısıyla Constantinus'la yaşadığı politik karşıtlık, Maximinus Daia'nın dinî siyaseti üzerinde bir takım akisler husule getirmiştir. Başka bir deyişle, Maximinus Daia, politik düşmanları tarafından tolere edilmeye başlayan Hıristiyanlara karşı pagan karakterli bir reaksiyon gösterme ve hâlâ ülkede çoğunluğu oluşturan pagan bürokrasiye dayanma ihtiyacı hissetmiş olmalıdır. Kilise tarihçilerinin Maximinus Daia'yı bazı sivil yöneticilerden veya pagan halktan kendisine gelen Hıristiyanlık karşıtı taleplere tevessül etmekle suçlamaları herhalde tam da bu olguya işaret etmektedir.[96]

Maximinus Daia'nın Hıristiyanlığa karşı başlattığı kovuşturmaların bazı detayları hakkında bilgi sahibiyiz. Onun, Galerius'un ölümünden birkaç ay sonra Hıristiyanlara karşı kimi uygulamaları yürürlüğe koyduğu söylenmektedir. Aleksandreia başpiskoposu Petros'un[97] veya Emesa piskoposu Siluanos'un katledilmeleri[98], Galerius sonrasında başlatılan kovuşturmalara dair haberlerdendir. Lactantius ise Maximinus Daia'nın henüz Licinius'la anlaşma yaptıktan sonra ilk iş olarak Nikomedeia'ya döndüğü, burada Galerius'un Hıristiyanlara bahşettiği özgürlüğü kaldırdığı ve Hıristiyanların hiçbir şehirde surların içinde kilise sahibi olamayacakları yönünde emirler neşretmeye başladığı iddiasında bulunmaktadır[99]. Hıristiyan kaynakları yine aynı dönemde Ankyra'da Montanusçu olduğu rivayet edilen bazı Hıristiyanların zulme uğratıldıkları veya Armenia'da ve Pisidia'da bir takım münferit kovuşturmalar yaşandığı haberlerini de nakletmektedir.[100]

---

96 Eusebius, *Hist. Eccl.*, 9. 8. 9.
97 Eusebius, *Hist. Eccl.*, 9. 6. 2.
98 Eusebius, *Hist. Eccl.*, 9. 6. 1.
99 Lactantius, *De Mort.*, 36.
100 David S. Potter, *The Romans at Bay: AD 180-395*, (2. Basım), Routledge: New York 2014, s. 358.

Bu aşamada bir kez daha Bithynia bölgesine ve özellikle Nikomedeia'ya dönmek gerekir. Çünkü Diocletianus döneminden sonra Nikomedeia'nın şimdi Maximinus Daia zamanındaki kovuşturmalar sırasında bir kez daha zulmün şiddeti bakımından öncelikli yerlerden birisi olduğu anlaşılmaktadır.[101] O kadar ki, yukarıda sözü geçen savaşta Licinius'un Maximinus Daia'yı mağlup ve bertaraf etmesi Hıristiyan yazarlarca Nikomedeia'nın bir tiranın zulmünden kurtarılması olarak görülmekte ve yorumlanmaktadır.[102] Böyle bir algılayış biçiminde doğruluk payı bulunduğu açıktır. Zira Maximinus Daia dönemindeki kovuşturmaların Hıristiyanlık açısından en önemli şehidi Nikomedeia'dan çıkmıştır: "Antiokheialı Lukianos".

Antiokheialı Lukianos, Hıristiyanlığın genel tarihi açısından olduğu kadar Nikomedeia'daki geçmişi bağlamında da büyük önem taşıyan bir tarihsel figürdür. Lukianos, rivayete göre Hıristiyan bir ailenin oğlu olarak Samosata'da doğmuştur. Hıristiyan teolojisi alanında yaptığı ihtisasın ardından Tarsoslu Diodoros ile Mopsouestialı Theodoros gibi önemli ilahiyatçıları yetiştirecek olan ve Mesih'in beşerî boyutunu vurgulaması veya ön plânda tutmasıyla tanınan Antiokheia İlahiyat Okulu'nu kurmuştur.[103] Ancak Roma yönetiminin Hıristiyanları hedef alan bir kovuşturması sırasında Antiokheia'da tutuklanarak Bithynia bölgesindeki Nikomedeia'ya getirilmiştir. Rivayete göre, burada bir süre zindan hayatı yaşamış ve çeşitli işkenceler çekmiştir. Nitekim Hıristiyanlık geleneği Lukianos'un Maximinus Daia'nın kovuşturmaları sırasında şehit

---

101 Noel Lenski, *Constantine and the Cities: Imperial Authority and Civic Politics*, University of Pennsylvania Press: Philadelphia 2016, s. 162.

102 Mark Edwards, "The Constantinian Circle and the Oration to the Saints", *Apologetics in the Roman Empire: Pagans, Jews and Christians*, ed. M. Edwards-M. Goodman-S. Price, Oxford University Press 2002, s. 264.

103 Jerome, *Lives*, 77; Eusebius, *Hist. Eccl.*, 8. 13. 2 - 3; 9. 6. 3.

edildiğini söylemektedir. Onun ölüm tarihi olarak da 7 Ocak 312'ye atıf yapılmaktadır.[104]

Lukianos'un ne zaman ve ne şekilde öldüğü aslında kesin olarak bilinmemektedir. Fakat Diocletianus gibi Maximinus Daia açısından da Nikomedeia'nın öncelikli bir kovuşturma şehri olarak ön plâna çıktığı hesaba katıldığında, yine Diocletianus gibi Maximinus Daia'nın da şehirdeki Hıristiyan cemaatin önde gelen isimlerini hedef olarak seçmesi makul ve muhtemel görünmektedir. Dolayısıyla, Lukianos'un Nikomedeia'da Hıristiyanlık inancına mensubiyeti gerekçesiyle öldürüldüğü iddiasını peşinen reddetmek için görünüşe göre pek bir sebep yoktur. Ancak Lukianos'un öldürülmesine veya hemen sonrasına ilişkin kilise rivayetleri için aynı şey söylenemez. Zira bu rivayetler herhalde sonraki Hıristiyan nesillere örnek olabilecek bir formata sokularak efsanevî karaktere büründürülmüştür. Bu bağlamda Lukianos'un denize atılarak katledildiği veya en azından cesedinin denize atıldığı söylenmekte, bunun sonrasında bir yunusun defnedilebilmesi için onu Nikomedeia yakınlarındaki Drepana'ya getirdiği öne sürülmektedir. Nitekim Lukianos'un Nikomedeia Körfezi'ndeki Drepana'ya gömüldüğü iddiası kaynaklarda yer bulmuş bir söylemdir. Üstelik burası sonradan Helena'nın, yani 327'de Lukianos'u onurlandırmak amacıyla şehri tahkim eden İmparator Constantinus'un annesinin ismiyle anılmıştır (Ἑλενόπολις-Helenopolis).[105] Ayrıca *Paskalya Kroniği* adıyla bilinen anonim bir Hıristiyan tarih metnine göre Nikomedeia'nın meşhur şehidi Lukianos'un onuruna Helenopolis şehri Constantinus tarafından vergiden muaf tutulmuştur.[106]

---

104 *Chronicon Paschale*, s. 8; Eusebius, *Hist. Eccl.*, 9. 6. 3; Epiphanius, *Panarion*, 43. 1. 1; 69. 5. 2; 76. 3. 5; Jerome, *Lives*. 77; Sozomenus, *Hist. Eccl.*, 3. 5. 9.

105 Rivayete göre, Helena burada doğmuştu. Çeşitli açılardan krş. Philostorgius, *Hist. Eccl.*, 2. 12; *Chronicon Paschale*, s. 8; Ammianus Marcellinus, 26. 8. 1; Socrates, *Hist. Eccl.*, 1. 17. 1; Ayrıca detaylar için bk. Lenski, *Constantine and the Cities*, s. 161.

106 *Chronicon Paschale*, s. 15.

Lukianos'un yaşamı hakkında pek az şey bilinmekte ise de onun son derece etkili bir ilahiyatçı olduğu rahatlıkla söylenebilir. Doğrusu Antiokleia'da kurmuş olduğu İlahiyat Okulu'na mensup çok sayıda ilahiyatçı, ölümünden sonra biraz da onun takipçileri olarak görülmeleri sayesinde meşhur olmuşlardır. Tarsoslu Diodoros, Mopsouestialı Theodoros ve Nesturî Hıristiyanlık tabir edilen teoloji geleneğine ismini veren Nestorios gibi etkili teologların dışında, bu ekolü temsil eden diğer bazı ilahiyatçıların Lukianos'un öğrencisi olmaktan bilhassa onur duydukları hissedilmektedir. Söz gelimi Arius ile Nikomedeialı Eusebios bu bakımdan örnek olarak gösterilebilir. Zira IV. yüzyılda Hıristiyanlık dünyasındaki entelektüel tartışmalar arasında ilk sırayı işgal eden Ariusçuluk, bizzat Ariusçu ruhbanlar tarafından Lukianos'un teolojik görüşleriyle özdeşleştirilmektedir.[107] Zaman zaman Bithynia'ya geldiği bilinen Arius ile Nikomedeia'nın piskoposu Eusebios dışında, Eudoksios, Demofilos, Nikaia'nın piskoposu Theognis ve Khalkedonlu Maris gibi şahsiyetler de bu bağlamda bir çırpıda akla gelen Bithynialı ruhbanlardır.[108] Konunun bu boyutunu daha sonra başka bir başlık altında inceleyeceğim.

Sözü geçen bütün bu sert tedbirlere ve uygulamalara karşın Maximinus Daia'nın Hıristiyanlara karşı şiddetli tutumunu özellikle Licinius ile arasındaki gerilim nispeten yumuşadığı dönemlerde belirli bir ölçüde ılımlı bir noktaya getirdiği de anlaşılmaktadır. Bu hususa dair deliller de bizzat kilise tarihçilerince sunulmaktadır. Örneğin, Maximinus Daia'nın kendisinden Nikomedeia'daki Hıristiyanların sürgün edilmesini talep eden Nikomedeia halkını reddettiği belirtilmektedir.[109] Hatta o,

---

107 Philostorgius, *Hist. Eccl.*, 2. 14; Detaylar için bk. Richard Patrick Crosland Hanson, *The Search for the Christian Doctrine of God: The Arian Controversy 318 – 381*, T & T Clark: Edinburgh 1988, ss. 5, 79–84.

108 Philostorgius, *Hist. Eccl.*, 1. 8-9.

109 Eusebius, *Hist. Eccl.*, 9. 11. 17.

rivayete göre 312 sonlarında bir tolerans fermanı bile yayımlamıştır.[110] Bu örneklerden özellikle birincisi Nikomedeia'daki paganların Hıristiyanları şehirlerinde istemedikleri olgusunu yansıtması bakımından önem taşımaktadır.[111] Nitekim kilise tarihçisi Eusebios bu bahsi sırasında bizzat Maximinus Daia'nın ağzından o sıralarda Nikomedeia'da çok sayıda Hıristiyan yaşadığını söylemektedir.[112]

Sonuç olarak Maximinus Daia'nın Hıristiyanlara karşı genel itibariyle dostane bir tutum takınmayıp kimi zaman kovuşturmalara varan uygulamalara imza attığı anlaşılmaktadır. Kilise tarihçilerinin bu döneme ilişkin kovuşturma haberlerine itibar etmek mümkünse de, bu kovuşturmaların daha ziyade o döneme has politik vaziyet çerçevesinde şekillendiği intibaı ağır basmaktadır. Ancak her halükârda Maximinus Daia döneminin Hıristiyanlık karşıtı uygulamalarını Diocletianus'un "büyük zulüm" hareketi ile aynı kefeye koymak mümkün değildir.[113]

Galerius tarafından yayımlanıp Nikomedeia'da ilan edilen tolerans fermanın Maximinus Daia tarafından ülkenin Doğu'sunda izlenen dinî siyaset çerçevesinde ıskartaya çıkarılmış olması, Maximinus'un bertaraf edilmesinden sonra tamamıyla Constantinus ile Licinius tarafından belirlenmeye başlayan dinî politika bağlamında Hıristiyanlar lehine yeni bir fermanın neşrini mücbir kılmış olmalıdır. Nitekim söz konusu bu ikinci fermanın Maximinus Daia'nın 313 yılı Nisan ayında Licinius'a mağlup olarak ülkenin Doğu'sundaki tüm araziyi kaybetmesinden sonra ilan edilmesi dikkate şayandır. Bu çerçevede Maximinus Daia'nın

---

110 Potter, *The Romans at Bay*, s. 358.

111 Eusebius, *Hist. Eccl.*, 9. 11. 19.

112 Eusebius, *Hist. Eccl.*, 9. 11. 18.

113 Maximianus Daia'nın Hıristiyanlık politikası hakkındaki detaylar için bk. G. S. R. Thomas, "Maximin Daia's Policy and the Edict of Toleration", *L'antiquité classique*, 37: 1, 1968, ss. 172-185.

Hıristiyanlık politikasını Bithynia bölgesi de dâhil olmak üzere ülkenin Doğu'su açısından husule getirdiği son derece önemli başka bazı sonuçlar yönünden de tasvir etmek gerekir. İşte bu tasvir bizi başka bir meşhur fermana götürmektedir: "Mediolanum (Milano) Fermanı".

Kilisenin çağdaş yazarlarından Lactantius ile Eusebios tarafından muhafaza edilen bu fermanın metni, Lactantius'un eserinde *Augustus* Licinius'un Bithynia bölgesi valisine gönderdiği bir mektupta belirmektedir. Ferman, 13 Haziran 313'de bir kez daha Nikomedeia'dan tüm dünyaya ilan edilmiştir.

Araştırmamızın önceki sayfalarında Constantinus isminden kimi zaman *tetrarkhia* sistemi içinde yaşanan iktidar mücadeleleri ve bu çerçevede Maxentius ile yaşadığı siyasî rekabet, kimi zaman ise Hıristiyanlara karşı 306'dan itibaren takip ettiği hoşgörülü politika vesilesiyle bahsetmiştim. Constantinus, Hıristiyanlık tarihinde karşımıza çıkan en önemli siyasî figürlerden birisi; Hıristiyanlığın Roma Devleti ile kol kola girip ittifak yaptığı süreci başlatan ve bu dinin kiliseye münhasır yapısını Roma ülkesinin politik yapısına uyarlayarak hiyerarşik bir tertip içinde düzenleyen Roma imparatorudur (ö. 337). Öyle ki, bazı kiliseler için Constantinus havarilere eşit bir azizdir.[114]

İmparator Constantinus *tetrarkhia* döneminde ve sonrasında, yani siyasî iktidarı diğer politik aktörlerle bölüştüğü veya tek başına tevarüs ettiği bütün bir süreç boyunca, ülkedeki Hıristiyanları aleni şekilde destekleyip himaye eden, kiliseyi ise maddî ve manevî yönlerden güçlendiren Hıristiyanlık yanlısı tutarlı bir politika izlemiştir. Constantinus'un pek çok eski kilisenin yenilenmesine ve yenilerinin yapılmasına ön-ayak olmasını, Diocletianus döneminde yıkılan kiliseler için Hıristiyanlara tazminat

---

[114] Tüm detaylar için bk. Duygu, *Hıristiyanlık ve İmparatorluk*, ss. 174-258.

ödemesini, Hıristiyanların müsadere edilen mallarını kendilerine iade etmesini, Hıristiyanlık dinine mensup bazı kişileri önemli memuriyetlere atamasını, Hıristiyan ruhbanlara maaş bağlamasını, onları zorunlu kamu hizmetlerinden muaf tutmasını ve kiliseye düzenli olarak para yardımında bulunmasını bu bakımdan örnek olarak göstermek gerekir. Constantinus bu uygulamalarla da yetinmeyerek kiliseye çok geniş malî, hukukî ve siyasî imtiyazlar bahşetmiş ve bu kurumu Roma ülkesindeki en güçlü kurumlardan birisi haline getirmiştir. Bizzat Hıristiyan olup olmadığı tartışmalı bir mesele ise de Nikomedeia'da ölüm döşeğinde vaftiz edildiği söylenen Constantinus, söz konusu bu uygulamalarıyla Hıristiyanlığın teşkilatçı yapısı ile birlik yanlısı manevî ruhunu kullanarak Roma İmparatorluğu'nun siyasî yapısını güçlendirmeyi, III. yüzyıldaki krizler döneminin ve *tetrarkhia*'nın miras bıraktığı politik istikrarsızlığı bitirmeyi ve bilhassa da kendi merkezî otoritesini güçlendirmeyi istemiş olmalıdır.[115]

Constantinus tarafından icra edilen bütün bu uygulamaların yasal bir düzenlemeye dayanması gerekmiştir. Bu düzenlemenin bir yandan Galerius'un tolerans fermanından (311) sonra Maximinus Daia'nın Doğu'da Hıristiyanlara karşı yeniden başlattığı kovuşturma siyasetini resmî olarak bitirmesi, diğer yandan ise Licinius'un da katılmasıyla Roma yönetimi tarafından Hıristiyanların özgürlüğü olgusunu daha güçlü şekilde vurgulaması elzemdir. Bu bağlamda İmparator Constantinus Hıristiyanlık ve kilise lehine yukarıda özet halinde verdiğim adımların birçoğunu henüz atmadan önce, Licinius'la beraber Mediolanum'dan bir ferman yayımlamıştır. Siyasî rakibi Maxentius'u bertaraf eden Constantinus ile Maximinus Daia'yı saf dışı bırakan Licinius'un 313 tarihinde imzaladıkları söz konusu bu yasal düzenleme "Mediolanum (Milano) Fermanı" ismiyle tarihe

---

[115] Tüm bu hususlardaki detaylar için bk. Duygu, *Hıristiyanlık ve İmparatorluk*, ss. 174-205.

geçmiştir.[116] Fermanın orijinal metni kayıptır. Ancak içeriği Latince şekliyle Lactantius'un Hıristiyan şehitlere ilişkin eserinde, Yunanca tercümesi ise Eusebios'un *Kilise Tarihi*'nde muhafaza edilmiştir. Buna göre Mediolanum Fermanı aşağıdaki sözleri içermektedir:

> Bizler, *Augustus* Constantinus ile *Augustus* Licinius, Mediolanum'da bir araya geldik ve genel refaha ve devletin güvenliğine ilişkin bütün meseleleri görüştük. İnsanlarımıza faydası olduğunu müşahede ettiğimiz diğer tüm şeyler arasında, kutsallığa (ilahlığa) hürmet gösterilmesine (tapınılmasına) ilişkin konuların düzenlenmesi meselesine öncelikli olarak dikkat verilmesi gerektiğine kanaat getirdik. Bu yüzden, diledikleri dine özgürce iman etme hakkının Hıristiyanlara ve diğer tüm inanç mensuplarına bahşedilmesine hükmettik. Böylece yukarıdaki makamında oturan gökteki/göksel ilah her ne ise, bize ve yönetimimiz altında bulunanlara karşı iyi niyetli olsun ve merhamet göstersin. Dolayısıyla, en doğru ve sağlıklı bir muhakeme ile hiç kimsenin, hiçbir şekilde, kendi düşüncesini Hıristiyanların kabullerine ya da kendisine uygun bulduğu herhangi başka bir dine yönlendirme hakkından mahrum bırakılmaması gerektiğine karar verdik. Bu şekilde özgür biçimde kendisine tapınmaya adanacağımız yüce tanrısallık bizlere karşı lütuf göstermeyi ve iyiliğini ihsan etmeyi sürdürsün.
>
> Buna göre, size bildirmek istedik ki, Hıristiyanlar hakkında tarafınıza vermiş olduğumuz önceki emirlerin koşulları dikkat-i nazara alınmaksızın, bu dini seçenlere özgürce inançlarında kalabilecekleri hususunda muhakkak şekilde

---

116 Fermana ve konuya ilişkin tartışmaların derli toplu bir sunum için bk. Milton V. Anastos, "The Edict of Milan (313): A Defence of its Traditional Authorship and Designation", *Revue des etudes byzantines*, C. 25, 1967, ss. 13-41.

izin verilmiştir. Onlar, hiçbir biçimde rahatsız edilmeyecek ve tacize uğratılmayacaklardır. Hıristiyanlara bu hürriyeti bahşettiğimize göre, takdir buyurursunuz ki kendi dinlerinin usullerine riayet etmek isteyen diğerleri için de aynı özgürlük teminat altına alınmıştır. Devrimizin sükûnetine uygun düştüğü açıktır ki, her bir ferdin dilediği ilahı seçme ve ona tapınma konusunda hürriyeti olmalıdır. Bizler, herhangi bir tabakaya ya da dine karşı ayrımcılık yapar gibi bir intiba bırakmamak adına böyle bir hükme varmış bulunuyoruz. Hıristiyanlara gelince, onların dinî toplantıları için uygun yerler hakkında size evvelce kesin emirler vermiştik, fakat şimdi böyle yerleri satın alan herkes, para talebi veya fiyat iddiasında bulunmadan ve düş kırıklığı ve şüpheyi bir kenara bırakarak, derhâl bunları Hıristiyanlara geri versin. Ve hatta (bu gibi kimseler, bu gibi şeyleri) onlardan hediye olarak almış olsalar bile derhâl Hıristiyanlara iade etsinler. Tüm bu yerler, gecikme olmaksızın sizin (=Bithynia valisi) aracılığınızla Hıristiyanlara iade edilmelidir. Ve aynı Hıristiyanların sadece toplanmayı adet haline getirdikleri yerlere değil, fakat aynı zamanda kendileri için olmayıp cemaatlerine ve kiliselerine ait başka şeylere de sahip bulundukları bilindiği için, tüm bu şeylerin yukarıda bildirdiğimiz yasa uyarınca Hıristiyanlara iade edilmesine hükmedin."[117]

Fermanın metnine bakıldığında, öncelikli olarak Roma yönetiminin mevcut kaynaklara göre İmparator Gallienus (260) ve İmparator Galerius'un (311) ağızlarından daha önce iki defa yasal bir din olarak özgür kıldığı Hıristiyanlığı, Maximinus Daia dönemindeki kovuşturmaların ardından şimdi bir kez daha resmî olarak yasal bir din olarak tanıyıp özgür bıraktığı görülmektedir. Hıristiyanların bu fermanla birlikte yakın geçmişteki büyük zulüm süreçlerinin sonrasında devlet koruması altına

[117] Lactantius, *De Mort.*, 48; Eusebius, *Hist. Eccl.*, 10: 5. 1-14.

girdikleri, yeniden özgürce ibadet etme ve ibadethane açma hakkı kazandıkları ve müsadere edilmiş olan maddî varlıklarının kendilerine iade edileceği gibi hususlar da aynı metinden açıkça anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte bazı araştırmacılarca haklı olarak belirtildiği gibi bu fermanın "Mediolanum Fermanı" şeklinde adlandırılması biraz hatalı bir tutum gibidir. Zira aslında Licinius tarafından gönderilmiş olan ve ferman metnini de içeren mektup (313), Licinius'un kısa süre önce Maximinus Daia'dan aldığı Anadolu, Suriye ve Mısır gibi bölgelerin valilerine hitap etmektedir. Nitekim bizzat Nikomedeia'da bulunan Lactantius da bu mektubun Bithynia bölgesi valisine yollanan bir varyantını aktarmaktadır. 13 Haziran 313'te Nikomedeia'da ilan edilen ferman metni de buradadır.[118] Kaisareia piskoposu olan tarihçi Eusebios ise biraz daha sonraki bir tarihte Filistin'deki Kaisareia'ya gönderilen daha kısa bir varyantın Yunanca metnini nakletmektedir. Hulasa, fermanın muhatabı Roma İmparatorluğu'nun Doğu eyaletlerinde görev yapan valiler ile bu valilerin yönetimi altında bulunan Hıristiyanlardır. 306'dan itibaren Constantinus'un idaresi altında zaten özgür bir inanç ortamı tevarüs etmekte olan Hıristiyanların böyle bir fermana ihtiyaçları bulunmamaktadır.[119] Binaenaleyh ferman da zaten ülkenin Batı'sında değil, Doğu'sundaki eyaletlerde yayımlanmıştır.[120]

Doğu *Augustus*u Licinius, yukarıda anlattığımız pek çok olgudan açıkça görüldüğü gibi, Hıristiyanlara karşı hoşgörülü bir politika izlenmesi ve Hıristiyanlığın yasal bir din olarak tanınması gibi hususlarda Constantinus ile müşterek bir kanaate

---

[118] Elizabeth DePalma Digeser, *The Making of a Christian Empire: Lactantius and Rome*, Cornell (University Press) 2000, s. 171.

[119] Lactantius, *De Mort.*, 24.

[120] T. D. Barnes, *Constantine: Dynasty, Religion and Power in the Later Roman Empire.*

sahiptir. Nitekim Licinius uzun bir müddet bu politikaya olan sadakatini sürdürmüştür. Örneğin, Licinius'un yönetimi altındaki Anadolu ve Suriye'den pek çok piskopos 314'te Ankyra'da bir konsil toplayarak zulüm sırasındaki baskı altında pagan tanrılarına kurban sunmak zorunda kalan, bu kurbanların etinden yiyen veya pagan festivallerine katılmak mecburiyetinde bırakılan Hıristiyanların zulüm sonrası süreçte kiliseye geri kabul edilmelerine yönelik bir takım problemleri çözmeye çalışmışlardır. Antiokheia başpiskoposu Vitalis'in başkanlığındaki bu konsilin önde gelen katılımcılarından biri de Nikomedeia'nın o dönemki piskoposu Eustolios'tur.[121]

Ancak Doğuda bu özgürlük ortamı da uzun sürmemiştir. Çünkü Ankyra Konsili ile aynı zamanlardan itibaren bu kez de Constantinus ile Licinius arasında politik anlaşmazlıklar ve rekabet baş göstermiştir. Siyasî gerilim her zamanki gibi Hıristiyanlara yönelik dinî politikayı da etkilemiştir. Licinius'un Hıristiyanlara karşı tutumu değişmiştir, zira Licinius onlara karşı birtakım tedbirlere başvurma ihtiyacı hissetmiştir. O, yönettiği topraklarda yaşayan Hıristiyanların Constantinus'un destekçisi olabilecekleri yönünde kuvvetli şüpheler taşımaktadır. Kilise tarihçisi Sozomenus, bu bağlamda Licinius'un kiliselerde Hıristiyanların Constantinus'un tek başına hükümdarlığı için dua ettikleri yönünde şüpheler taşıdığı notunu düşmektedir.[122]

Bu kanaatinden hareketle Licinius kısa zaman içinde Hıristiyanlara yönelik bazı tedbirlere başvurmaya başlamıştır. Hıristiyanların önemli memuriyetlerden uzaklaştırılmaları, dinî toplantılarını kiliselerin kapalı ortamlarında değil surların dışında ve herkesçe görülebilecek alanlarda yapmaları, Hıristiyan din adamlarının ise başka şehirlere yaptıkları ziyaretlerden men edilmeleri gibi birtakım kararlar yürürlüğe konulmuştur.

---

[121] Hefele, *Christian Councils*, ss. 197–222.

[122] Sozomenus, *Hist. Eccl.*, 1. 7.

Licinius, Nikomedeia piskoposu Eusebios'un saray üzerindeki ağırlığına ve bilhassa Constantinus'un kardeşi olup Licinius'la evli bulunan Constantia ile yakın diyaloguna rağmen bu kararları almıştır.[123]

Licinius'un Hıristiyanlık karşıtı bu gibi uygulamaları Constantinus tarafından mağlubiyete uğratılmasıyla birlikte sona ermiştir. Zira Trakya eyaletini işgal eden Constantinus, Adrianopolis yakınlarında Licinius'u ağır bir yenilgiye uğratmış, Byzantion'a kaçan Licinius ise bunun sonrasında Constantinus'un oğlu Crispus'a mağlup olarak boğazın öte yakasına firar etmiştir. Ne var ki, Constantinus onu burada bir kez daha yenmiştir. Canının bağışlanacağı yönünde söz alan Licinius teslim olmuş, fakat bir süre sonra isyan bahanesiyle öldürülmüştür.[124] Bütün bu gelişmeler ise tüm imparatorluk topraklarının artık sadece Constantinus tarafından yönetileceği anlamına gelmektedir.

Sonuç olarak Diocletianus ve Constantinus dönemlerini bir alt başlıkta bahis konusu etmeye başlayacağımız teolojik meselelerini istisna tutarak Hıristiyanlık açısından ve Bithynia bölgesi bağlamında genel olarak değerlendirirsek; IV. yüzyılın birinci çeyreğinde,

(i) Bithynia bölgesinde geleneksel pagan dini taraftarlarına oranla azınlığı teşkil etmelerine rağmen Hıristiyanların sayıca bir hayli kalabalık bir kitle oluşturdukları görülmektedir.

(ii) Bithynia bölgesindeki Hıristiyan cemaatlerin toplumun her kesimini temsil eden, hatta yer yer devlet kademelerinde ve Nikomedeia Sarayı'nın önemli mevkilerinde görev yapan Hıristiyanlardan oluştuğu anlaşılmaktadır.

---

123 Pohlsander, *Emperor Constantine*, ss. 43-44.

124 Eutropius, 10. 5-6; Socrates, *Hist. Eccl.*, 1. 4; Sozomenus, *Hist. Eccl.*, 1. 7; Eusebius, *VC*, 2. 5. vd; aynı yazar, *Hist. Eccl.*, 10. 9. 4-5; Zonaras, 13. 1, s. 149-150; *Chronicon Paschale*, s. 12; Aurelius Victor, 40, s. 46.

(iii) Hıristiyanlar bilhassa Nikomedeia'da gösterişli ve büyük kiliselere sahip olmuşlardır.

(iv) Bithynia bölgesi IV. yüzyılın birinci çeyreğinde Hıristiyanlığın Roma imparatorluk yönetimi ile ilişkileri açısından en kritik coğrafî saha olmuştur.

(v) Bu dönemde ülkenin politik açıdan merkezi olması sebebiyle Bithynia bölgesindeki Hıristiyanlar siyasî gelişmelerin dinî yansımalarından diğer bölgelerdeki Hıristiyanlara oranla daha önce ve hatta en şiddetli şekilde etkilendikleri hissedilmektedir.

(vi) Bithynia bölgesi ve özellikle Nikomedeia, Diocletianus ve Maximinus Daia gibi imparatorların yönetiminde yaşanan kovuşturmaların başladığı ve en şiddetli şekilde sürdürüldüğü yerler olmuştur.

(vii) Yapılan kovuşturmalar sırasında Hıristiyanlığın Nikomedeia'da çok sayıda şehit verdiği ve bu şehitlerin çoğunlukla efsanevî anlatılarla birlikte kilisenin şehitlik geleneğinde yer tuttukları gözlenmektedir.

(viii) Bithynia bölgesi, Galerius ve Constantinus-Licinius yönetimlerinin Hıristiyanlık hakkında yayımladıkları fermanlar açısından önemli ve öncelikli bir yer olmuştur.

3. Nikomedeia Piskoposu Eusebios (ö. 342)

Constantinus *tetrarkhia* dönemindeki politik mücadeleler sırasında ülkede yüzyıllardır büyümesini sürdüren Hıristiyanlığı istikrarlı şekilde destekleyerek içinde bulunduğu politik rekabet ortamında Hıristiyanları muhtemel bir dayanak unsuru olarak düşünmüş olmalıdır. Constantinus'un *tetrarkhia* sonrasında da siyasî açıdan kendi merkezî otoritesini mümkün mertebe güçlendirmek amacıyla Hıristiyanlığı ve özellikle kilisenin "birlikten yana" teşkilatçı yapısını yardımcı bir öğe addetmiş

olabileceğini yukarıda kısaca söylemiştim. Constantinus'un bu anlayışı, kilisenin otoritesini hiyerarşik bir yapılanma temelinde ülke çapına yaymak ve ruhbanlar üzerinden merkezî yönetimi eyaletlere dağıtmak esasına dayanmaktadır. Çünkü dinî ve dünyevî yetkilerle donatılmış Hıristiyan ruhbanlar üzerinden merkezden uzaktaki ücra köşeleri daha kolay kontrol etmek mümkün kılınabilirdi. Nitekim Constantinus'un bu doğrultudaki tasavvurları 325'te toplanan Nikaia Konsili'nin idarî içerikli kararlarında kendisini gösterecektir.

Ancak Constantinus'un böyle düşünceler tasarlarken hesaba katmadığı bazı olumsuzluklar da olmuştur. Çünkü Hıristiyanlık, Constantinus dönemine gelindiğinde, çok zamandır bünyesinde devam eden büyük teolojik tartışmaların gölgesinde parçalanmış bir haldedir. Yani Constantinus'un Hıristiyanlığı siyasî amaçlarına yardımcı kılabilmesi, önce Hıristiyanlık açısından birliğin sağlanabilmesine, başka bir ifadeyle yüzyıllardır önü alınamayan ilahiyat kavgalarının bitirilmesine veyahut hiç değilse tolere edilebilir seviyeye indirilmesine bağlı bulunmaktadır.

Hıristiyanlığın henüz I. yüzyıl ortalarından itibaren ortaya çıkan genellikle kristolojik kökenli teolojik kavgalarla beraber büyüdüğü açıkça görülmektedir. Nitekim Hıristiyanlık dünyasında II. ve III. yüzyıllarda gözlenen inanç çeşitliliği olgusunu Bithynia bölgesiyle olan ilişkisi bağlamında Markionizm veya Montanusçuluk gibi akımlar üzerinden evvelce kısaca örneklendirmiştim. Buradan hareketle ve yine konumuz çerçevesinde, İsa'nın "ilah oluşu" varsayımını tamamen veya kısmen reddettiği anlaşılan bir ilahiyat görüşüne de temas etmek gerekmektedir. Bu görüş, İsa'nın kristolojik açıdan değerini IV. yüzyılın birinci çeyreğinde sonradan "ana-akım" hüviyeti kazanacak olan resmî kiliseyi yeterince tatmin edici şekilde vurgulamadığı gerekçesiyle, yani İsa'nın kristolojik değerini düşürdüğü iddiasıyla Hıristiyanlık tarihinin en büyük "sapkınlığı"

ilan edilen Ariusçuluk'tur. Zira ismi bu ilahiyat görüşü ile ilişkilendirilen Libyalı rahip Arius (256-336), ortaya koyduğu kristolojik yaklaşımla IV. yüzyıl Hıristiyanlık dünyasında en başta gelen entelektüel tartışmaları tetiklemesinin yanı sıra, Bithynia bölgesi açısından da Hıristiyanlık bağlamındaki dinî meselelerin merkezinde yer almaktadır. Constantinus da bu yüzden takvim IV. yüzyılın ikinci çeyreğine yaklaştığında, Hıristiyanlık bünyesinde her şeyden önce Ariusçular ile karşıtları arasında sürmekte olan kristolojik esaslı ilahiyat tartışmalarıyla uğraşmak mecburiyetinde kalmıştır.

Arius, IV. yüzyılın ilk çeyreğinde, çok zamandır sürmekte olan kristolojik tartışmalar çerçevesinde; Mesih'in "ilah oluşu" varsayımı ile bir zamanlar Hıristiyanlık dünyasında bu varsayımı tanımlamak amacıyla ortaya atılan λόγος-*logos* doktrini çerçevesinde, Mesih'in Tanrı'yla ilişkisini dönemin bazı Hıristiyan ilahiyatçılarını rahatsız edecek bir yaklaşım göstererek izaha kalkışmıştır. Mesih'in (Oğul) Baba (Tanrı) karşısındaki konumunu bilhassa ebedîlik-ezelîlik ve yapı çerçevesinde ele alıp tahlil eden Arius, Mesih'in şahsiyet-doğa-öz (οὐσία) itibariyle Tanrı'dan farklı ve yaratılmış bir varlık sayılması gerektiğine kanidir. Çünkü Arius'a göre ezelî, ebedî ve yaratıcı olan Tanrı'nın aksine Mesih'in bir başlangıcı vardır; bu başlangıç onun Tanrı tarafından yaratılmasıdır ve yaratılmış bir varlık olması sebebiyle Mesih bir tanrı olmayıp Tanrı ile aynı doğayı paylaşması da olanaksızdır.[125] Mesih'in yaygın şekilde "tanrı" diye anılması aslında onun "ilah" olmasından değil, fakat tanrısal inayeti tevarüs etmesinden kaynaklanmaktadır. Bu takdirde, yaratılmış diğer tüm varlıklar gibi Mesih de aslında Tanrı'dan farklıdır; tüm yaratılanlar gibi Oğul (Mesih) için de Tanrı (Baba) görünmez bir nitelik taşımaktadır. Söz (*Logos*-Mesih), Tanrı'yı görebilme ve layık-ı veçhile bilebilme kabiliyet ve yeterliliği taşımamaktadır.

---

125 Athanasius, *1. Discourse*, 2. 5-6.

Baba'nın, Oğul'un ve Kutsal Ruh'un benliklerinin-cevherlerinin aynı olması mümkün değildir. Onlar öz ve esas (οὐσία) bakımından birbirlerinden ayrı, uzak, bağlantısız varlıklardır; birbirlerine yabancıdırlar, tabiat ve güç itibariyle aynı kefeye konulamazlar ve birbirlerine herhangi bir yönden iştirakleri bulunmamaktadır. Söz (*Logos*-Mesih), Baba'dan ve Kutsal Ruh'tan tamamen ayrı bir yapı taşımaktadır; bu yüzden de hiçbir açıdan Tanrı'ya ortaklığı yoktur.[126]

Arius'un bu doğrultudaki görüşleri anlaşıldığı kadarıyla 318'den itibaren Hıristiyanlık dünyasında gündemi meşgul etmeye başlamıştır. Önceleri Aleksandreia Kilisesi başpiskoposu Aleksandros, sonrasında ise onun halefi Athanasios'un liderlikleri altında kısa süre içinde Arius'a karşı güçlü bir ruhbanlar cephesi kurulmuştur. Zira bu ikinci grup tarafından savunulan görüşe göre, Mesih, Baba ile aynı özü taşıyan (ὁμοούσιος), başlangıçtan beri mevcut olan (συναΐδιος) ve dolayısıyla yaratılmış olmaktan müstesna kalan yüce bir ilahtır.[127]

Zamanla Roma ülkesindeki tüm bölgelerde yankılanan, fakat bilhassa imparatorluğun Doğu eyaletlerindeki ruhbanlar arasında çok daha şiddetli tartışmalara yol açan Ariusçuluk, IV. yüzyılda Bithynia bölgesi açısından da Hıristiyanlık çerçevesindeki dinî gündemi belirleyen başlıca mesele olmuştur. Arius birkaç

---

126 Athanasius, *1. Discourse,* 2. 6; 5. 14; Theodoret, *Hist. Eccl.*, 1. 4-5; Socrates, *Hist. Eccl.*, 1. 6-7; Sozomenus, *Hist. Eccl.*, 1. 15; Epiphanius, *Panarion*, 69. 2. 1 vd.

127 Ariusçular ile karşıtları arasındaki teolojik tartışma her zaman kesin ifadelerle izah edilebilecek türden değildir. Zira özellikle Ariusçu grup içinde zamanla bölünmeler ortaya çıkmıştır ve örneğin bu tartışmaların sürdüğü IV. yüzyılda, Ariusçu kristolojik yaklaşımla Aleksandros ve Athanasios'un ὁμοούσιος anlayışını uzlaştırabilmek amacıyla ὁμοιούσιος (benzer öz) doktrini ortaya atılmıştır. Bu bağlamda Oğul'un Baba ile aynı değil, fakat benzer bir doğaya sahip bulunduğu öne sürülmüştür.

defa Nikomedeia'ya gelmiştir ve önemli bazı faaliyetlerini burada gerçekleştirmiştir. Daha da önemlisi, Ariusçu görüşün en büyük politik müdafii, aynı zamanda Arius'un yakın dostu ve ayrıca Antiokheialı Lukianos'un Arius'la birlikte önde gelen öğrencisi Nikomedeia şehrinin piskoposu Eusebios'tur.

Eusebios, IV. yüzyılın ikinci çeyreğinde Roma sarayı üzerindeki büyük etkisi dolayısıyla Constantinus ve II. Constantius gibi imparatorlar kanalıyla ülkenin dini rotasına şekil vermiş son derece önemli bir ruhbandır. Eusebios'un sonrasında Antiokheialı Eudoksios ve Constantinoposli Demofilos gibi Ariusçu ruhbanlar onun görevini üstlenmişlerdir. Eusebios ile aynı dönemde ise Nikaia'da Theognis ve Khalkedon'da Maris, Bithynia bölgesinde Ariusçu ülküleri yaşatıp temsil eden ve ülkenin dinî gündeminde yer tutan din adamları olmuşlardır. IV. yüzyılda Bithynia'da toplanan önemli bazı konsiller, doğrudan veya dolaylı olarak Ariusçu görüşlere hizmet ve bu görüşleri ihya etmek veyahut bu görüşleri lağvetmek kabilinden Ariusçuluğu merkeze yerleştiren maksatlar taşımışlardır ve bu yüzden de bir şekilde Nikomedeialı Eusebios ile ilgili olmuşlardır.

Nikomedeialı Eusebios (ö. 451), Berytos (Beyrut) piskoposu olarak meslekî kariyerine başlamış, sonrasında o zamanlar kraliyet sarayının da bulunduğu ülkenin politik merkezlerinden Nikomedeia'ya atanmıştır. Bunun ardından, Nikaia Konsili (325) sonrasında yaşanan kısa süreli sürgün yaşamı istisna, Eusebios'un bütün yaşamı boyunca Roma imparatorları Constantinus ile II. Constantius için Hıristiyanlık konularında başdanışmanlık yaptığı görülmektedir. Eusebios'un saray erkânı ve kraliyet hanesi üzerinde etkisi çok büyüktür. 22 Mayıs 337'de irtihal eden İmparator Constantinus Nikomedeia'da ölüm döşeğinde Eusebios tarafından vaftiz edilmiştir. Eusebios, sonraki imparatorlardan Iulianus'a bir müddet öğretmenlik yapmıştır. 329'dan itibaren Ariusçuluk, her şeyden önce Eusebios'un

faaliyetleri sayesinde Roma sarayında, kraliyet hanesinde ve imparatorluğun Doğu eyaletlerinde Hıristiyanlığın "Ortodoks" kabul edilen formu haline dönüşmüştür.[128]

Nikomedeialı Eusebios, tıpkı Arius gibi Antiokheialı Lukianos'un öğrencisi olarak tanınmaktadır. Bu bağlamda büyük ihtimalle henüz ilk andan itibaren Arius ile paralel düşüncelere sahiptir. Nitekim Lukianos tarafından kurulan Antiokheia İlahiyat Okulu'nun Mesih'in beşerî boyutunu ön plânda tutup vurgulayan ilahiyatçılar yetiştirdiğini evvelce belirtmiştim. Bu yüzden Eusebios ilk andan itibaren Arius'un en büyük destekçisi ve en başta gelen politik avukatı olmuştur. Arius 318'den itibaren özellikle Aleksandreia'da kuvvetli bir muhalefet ile karşılaşınca, Nikomedeialı Eusebios da Arius'u destekleyenlerin lideri olarak sivrilmeye başlamıştır.[129]

Gerçekten, Arius'un 320'de Aleksandreia patriği Aleksandros tarafından toplanan bir konsil vasıtasıyla görevinden uzaklaştırılarak aforoz edildiği görülmektedir.[130] Ancak Arius bu aforoz ve sürgünün sonrasında faaliyetlerini çoğaltarak sürdürmüştür. Bilhassa Nikomedeia piskoposu Eusebios'un himayesi onun elini Aleksandros'a ve muhaliflerine karşı güçlendirmiştir. Nitekim Aleksandros, Nikomedeialı Eusebios'un dört bir taraftaki ruhbanlara gönderdiği mektuplarda Arius'un avukatlığını yaptığını söylemekte ve bu sebeple onu şiddetli şekilde eleştirmektedir.[131]

---

[128] Kevin W. Kaatz, *The Rise of Christianity: History, Documents and Key Questions*, ABC-Clio: California 2016, s. 44.

[129] Rowan Williams, *Arius: Heresy & Tradition*, Grand Rapids: Michigan-Cambridge 2002, ss. 29-48; Kelly, *Early Christian Doctrines*, ss. 226-227; Hanson, *The Arian Controversy*, ss. 3-4; Kaçar, *Geç Antikçağ'da Hıristiyanlık*, s. 59; Çelik, *Süryani Kilisesi*, s. 83-84; Hefele, *Christian Councils*, ss. 240-242.

[130] Socrates, *Hist. Eccl.*, 1. 6.

[131] Hefele, *Christian Councils*, s. 249.

Hıristiyanlık bünyesindeki teolojik tartışmaların en şiddetli merhalelere yükseldiği bu esnada, İmparator Constantinus da siyasî rakibi Licinius'u mağlup ederek ülkedeki kontrolü tamamıyla ele almıştır (324). Ancak yirmi yıla yakın bir zamandır Hıristiyanları himaye edip kiliseyi güçlendirmeye çalışan Constantinus, ülkenin dört bir tarafındaki Hıristiyan ruhbanları saran Ariusçu tartışmalar yüzünden ilk iş olarak kilise içi meselelere dâhil olmak ve Ariusçular ile karşıtları arasındaki tartışmalara eğilmek zorunda kalmıştır. Zira Constantinus'un *tetrarkhia* sonrasında kurduğu monarşi parçalanmış bir kiliseyi kabul edemeyeceği ve onunla bütünleşemeyeceği belirtilmektedir.[132]

Arius ise bu sürecin hemen arifesinde Eusebios tarafından davet edilmesi üzerine geldiği Nikomedeia'da karşımıza çıkmaktadır. Arius'un Nikomedeia'da Ariusçu ilahiyat görüşlerinin tarihi açısından büyük önem taşıyan birtakım faaliyetler gösterdiği anlaşılmaktadır. Nikomedeia'ya gelişinden hemen sonra muhtemelen Eusebios'un tavsiyesi üzerine kaleme aldığı bir mektup bu açıdan ilk sırada yer almaktadır. Arius, bu mektubu Aleksandreia başpiskoposu Aleksandros'a hitaben oldukça nazik bir üslup kullanarak kaleme almış ve büyük olasılıkla orta yol arayışında bulunmuştur. Ancak Aleksandros, Arius'un mektubundaki kristolojik yaklaşımları tatmin edici bulmamış olmalıdır ki, bu yüzden mektubun neticesinde herhangi bir uzlaşı ortaya çıkmamıştır.[133]

Arius'un Nikomedeia'da bulunduğu bu sıralarda gerçekleştirdiği ikinci ve çok daha önemli bir faaliyet, kilise yazarlarınca kendisine atfedilen "Θαλεία" (*Ziyafet*-Şölen) isimli eserini kaleme

---

132 Mark Edwards, "The First Council of Nicea", *The Cambridge History of Christianity: Origins to Constantine*, ed. Margaret M. Mitchell-Frances M. Young, Cambridge University Press 2006, s. 552; Bogdan Popescu, "Constantine the Great and Christianity: Church and State Commingled", *States, Globalisation and Economic Justice* 1, 2004, s. 640.

133 Epiphanius, *Panarion*, 69. 7.

almak olmuştur. Arius'un bu eseri, şüphesiz ki IV. yüzyılın son çeyreğinde Ariusçuluk üzerinde kesin bir galibiyet elde eden düşmanları tarafından titizlikle yok edildiği cihetle günümüze ulaşma imkânı bulamamıştır. Ancak bu eserde geçen Ariusçu görüşleri ele alıp çürütmek amacıyla da olsa Aleksandros'un halefi Athanasios'un ondan yaptığı iktibaslar sayesinde eserin bazı parçaları hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir. Ariusçular için bir nevi anayasa hükmünde olduğu anlaşılan bu kitap, Athanasios'a göre Arius taraftarlarından büyük saygı gören ve bu bakımdan Kitab-ı Mukaddes'in hemen ardından ikinci sıraya yerleştirilen bir eser olmuştur.[134]

Arius'un Nikomedeia'daki diğer bir icraatı ise Bithynia bölgesinde bir kilise meclisi toplaması olmuştur. Arius'un baş düşmanı Athanasios'un geleneğini takip eden sonraki dönem kilise tarihçilerinin verdikleri bilgilere göre, Arius'un Nikomedeia'da bulunduğu sıralarda Bithynia bölgesinde ve büyük olasılıkla bu bölgenin metropolisi Nikomedeia'da Ariusçu ruhbanlar tarafından bir konsil toplanmıştır. Bu konsilin en önemli faaliyeti ülke çapında tüm ruhbanlara Arius'un bir "sapkın" olmadığını ve onun kiliseye yeniden kabul edilmesi gerektiğini söyleyen mektuplar göndermesidir. Ayrıca, mektupların muhatabı olan ruhbanlardan, Aleksandros'un tarafını tutan piskoposlardan komünyon almamaları da istenmiştir.[135] Ne var ki, anlaşıldığı kadarıyla bu gelişme mevcut kutuplaşmayı derinleştirerek kilisedeki bölünmeyi daha da fazla körüklemiştir.[136] Zira Aleksandros da boş durmamış, o da pek çok piskoposa yazarak Nikomedeialı Eusebios'tan gelen mektupları dikkate almamalarını söylemiştir.[137]

---

[134] *1. Discourse*, 5, 6, 10; Ayrıca krş. Socrates, *Hist. Eccl.*, 1. 9; Sozomenus, *Hist. Eccl.*, 1. 21.

[135] Sozomenus, *Hist. Eccl.*, 1. 15.

[136] Socrates, *Hist. Eccl.*, 1. 6; Sozomenus, *Hist. Eccl.*, 1. 15.

[137] Socrates, *Hist. Eccl.*, 1. 6.

Yukarıda saydığımız ve Nikomedeia'da cereyan eden bu gelişmeler, Aleksandreia'da Aleksandros tarafından görevinden uzaklaştırılıp aforoz edilmesinden hemen sonraki süreçte Bithynia bölgesinin Arius ve taraftarları için güvenli bir sığınak görevi üstlendiği çıkarımına olanak tanımaktadır. Çünkü açıkça görüldüğü gibi, Arius ile taraftarları mesken tuttukları Nikomedeia'da kendi ilahiyat görüşlerinin ülke çapında propagandasını yapabilecek oranda elverişli bir ortam bulmuşlardır. Bu elverişli ortamın Arius ile arkadaşlarının ayaklarına Nikomedeia'nın piskoposu Eusebios tarafından serildiği herhalde şüphesizdir. Nitekim Arius'un memleketi olan Kuzey Afrika'da aforoz edildiği ve buradan ayrılmaya mecbur bırakıldığı bir kez daha hatırlandığında[138], Eusebios'un Arius'a sahip çıkarak Bithynia bölgesinde ona elverişli koşullar hazırlamasının ve bunun sonucunda Arius tarafından Nikomedeia'da gerçekleştirilen bazı faaliyetlerin Ariusçuluk tarihi açısından ne denli kritik bir safhayı oluşturduğu daha net anlaşılmaktadır.

Nikomedeia az sonra çok daha meşhur bir misafiri ağırlamaya başlamıştır: İmparator Constantinus. Zira Constantinus, Licinius üzerinde elde ettiği kesin zaferin ardından Nikomedeia'ya gelmiştir. Bununla beraber çok önceki tarihlerden beri Constantinus'un yanında bulunması ve belki bilhassa dinî bazı konularda onun danışmanlığını üstlenmesi gibi sebeplerle pagan tarihçi Zosimus tarafından bile bahis konusu edilen[139] Cordoba piskoposu Hosius da o sıralarda büyük olasılıkla Nikomedeia'da bulunmaktadır. Şayet böyleyse, Nikomedeia o sıralarda sadece Ariusçular için önemli bir üs değildir. Çünkü Nikaia Konsili'nden (325) kısa süre önce Antiokheia'da

---

[138] Aleksandros, bu hususu, "İsa'nın ve Hıristiyanlığın düşmanı olan birisi bizim kiliseden ortaya çıkıp döneklik yapmaktadır" şeklinde ifade etmişti. Bk. Socrates, *Hist. Eccl.*, 1. 6.

[139] Zosimus, 2. 29. 1 - 31. 2

topladığı bir konsilden görüldüğü üzere Hosius açıkça Ariusçu görüşlere muhaliftir. Bu konsilde Mesih'in yaratılmış bir varlık sayılması gerektiğini, geçmişte henüz Mesih'in yaratılmadığı bir zaman dilimi mevcut bulunduğunu ve yaratılmadan önce Mesih'in bir hiç olduğunu öne sürenlerin tamamı, yani Arius yanlıları aforoz edilmişlerdir.[140] Üstelik Nikomedeialı Eusebios'un henüz o denli büyük şöhret sahibi olmadığı bu sıralarda Hosius imparator üzerinde daha büyük etkiye sahip bir ruhbandır. Filvaki Constantinus Hıristiyanlık dünyasını bölen Arius ile Aleksandros'a Hosius vasıtasıyla birer mektup yollamıştır.[141] Cereyan eden ilahiyat kavgasının teolojik derinliklerine bilhassa ilgi göstermediği cihetle imparatorun kristolojik tartışmalardan bihaber olduğu veyahut bundan özellikle uzak durmaya çalıştığı intibaı uyandıran söz konusu bu mektup, meselenin imparator için öncelikli olan politik boyutunu yansıtarak Arius ile Aleksandros'tan basitçe birbirlerine karşı saygılı olup kilisede "sözde" mevcut birliği korumalarını istemiştir.[142] Ancak bu mektup dahi sükûneti tesise muktedir olamamıştır. Bir süre sonra Bithynia'nın önemli şehirlerinden Nikaia'da evrensel mahiyette bir kilise meclisi toplanması kararlaştırılmıştır. İmparator, ılıman iklimini ve Batı'dan gelen piskoposlar açısından bilhassa denizden kolay ulaşımını sebep göstererek kilise meclisinin kraliyet sarayının bulunduğu Nikomedeia'ya çok yakın bir yer olan Nikaia'da toplanacağını duyurmuştur.[143] Gerçekte ise önceleri Ankyra'da toplanması plânlanan konsilin bu yöredeki Arius karşıtı güçlü oluşum nedeniyle bilhassa Nikomedeialı Eusebios'un saraydaki ağırlığını kullanması sonucunda Nikaia'ya

---

140 Pohlsander, *The Emperor Constantine*, s. 50.

141 Pohlsander, *The Emperor Constantine*, s. 50; M. Çelik, *Süryani Kilisesi*, ss. 88-89.

142 Socrates, *Hist. Eccl.*, i. 7.

143 Edwards, "The First Council of Nicea", s. 558.

alındığı rivayet edilmektedir[144].

Anlaşıldığı kadarıyla Roma imparatoru Constantinus söz konusu bu kilise meclisini Hıristiyanlık bünyesindeki karşıt görüşlerin meydan savaşı verecekleri bir platform olarak düşünmemiştir. Onun öncelikli tahayyülü Licinius'a karşı elde ettiği zaferi "kutsal bir zafer" havasına büründürerek bundan sonraki süreçte Hıristiyanlığa ve kiliseye daha kapsamlı şekilde vermeyi plânladığı desteği Hıristiyan ruhbanlardan müteşekkil bir ortamda ilan etmektir.[145] İmparator, yirminci saltanat senesini de bu vesileyle görkemli bir ziyafetin eşliğinde gövde gösterisine dönüştürmek istemektedir.[146] Ancak konsil sırasında ilk olarak ilahiyat tartışmaları gündemi belirlemiş ve konsilin sonraki yüzyıllara bıraktığı en büyük miras ortaya konulan ve ismine "Nikaia İtikatnamesi" denilen şu formül olmuştur:

> Görülen ve görülmeyen bütün şeylerin yaratıcısı, her şeye gücü yeten tek bir Baba Tanrı'ya iman ediyoruz. Bir tek İsa-Mesih'e de inanıyoruz. Tanrı'nın Oğlu, Baba'yla aynı özden, biricik Oğul, Tanrı'dan Tanrı, Nurdan Nur, gerçek Tanrı'dan gerçek Tanrı, yaratılmış değil evlat edinilmiş, Baba ile aynı özü taşıyan, kendi aracılığıyla gökteki ve yerdeki her şey yaratılan, bizim kurtuluşumuz için gökten inmiş, beden alıp insan olmuş, insan şeklinde insanlar arasında yaşamış, çile çekip ölmüş, üçüncü gün dirilip Gök'e yükselmiş, dirilerle ölüleri yargılamak üzere gelecek olan O'dur.

---

144 J. R. Nyman, "The Synod of Antioch (324-325) and the Council of Nicea", *Studia Patristica* 4, Berlin 1961, ss. 483-489; Kaçar, *Geç Antikçağ'da Hıristiyanlık*, s. 76.

145 Eusebius, *VC*, 3. 6 - 15.

146 Eusebius, *VC*, 3. 15; Kutlu Akalın, "İznik'te İmparatorluk Kültü ve Hıristiyanlık Öğretisinin Birleşimine Dair Bir Enstantane", *UNESCO Dünya Mirası Olma Yolunda İznik / Nicaea – İznik Nicaea on its Way to Become UNESCO World Heritage Site*, İznik - Bursa, 2 - 4 Ekim 2015.

> Buna karşın, her kim ki "Oğul doğurulmadan önce yoktu, O'nun olmadığı bir zaman vardı, O hiçlikten yaratıldı, Oğul Baba'dan ayrı bir cevher-öz taşımaktadır, Oğul değişmeye ve değiştirilmeye tabidir" şeklinde konuşursa, kilise onları aforoz ediyor.[147]

Nikaia Konsili'nin yukarıda verilen bu itikat metni açıkça görüldüğü gibi Ariusçu görüşleri çürütmek ve Arius yanlısı ruhbanların sürgün edilmelerine yasal bir dayanak oluşturma maksadıyla hazırlanmıştır. Zira metnin neredeyse her cümlesi Ariusçu kristolojik yaklaşımın çeşitli kabullerine karşı "reddiye" hükmü taşımaktadır. Böylece Aleksandreia Kilisesi'nin ruhbanlarınca bayraktarlığı yapılan ve bizzat imparatorun Hıristiyanlık danışmanı Hosius tarafından da savunulan ὁμοούσιος ve συναΐδιος varsayımları Ariusçu ruhbanların Baba ile Oğul'u iki ayrı varlık tasavvur eden yaklaşımlarına üstün gelmiş olmaktadır. Yaratılmamış, fakat evlat edinilmiş; Tanrı'dan ayrı bir öz taşımayıp bizzat O'nunla aynı özü taşıyan; Tanrı'nın cevherinden sudur etmiş; Baba ile her yönden eşit; varlığını O'ndan almış; O'nunla aynı şahsiyeti ve doğayı temsil eden; tam ve gerçek bir tanrı olarak Mesih'e iman edilmiştir.[148]

Konsil sırasında Bithynia bölgesinin önemli yerleşim birimlerini temsil eden ruhbanlar Ariusçu kanadı teşkil etmişlerdir. Nikomedeia piskoposu Eusebios bunların lideridir. Konsile bizzat ev sahipliği yapmakta olan Nikaia piskoposu Theognis ile Khalkedon piskoposu Maris de onunla beraber saf tutmuşlardır. Bunlar, Mesih'i Tanrı'dan ayırıp onu yaratılmış bir varlık olarak tanımlayan, yaratıcı ve her şeye gücü yeten

---

147 Socrates, *Hist. Eccl.*, i. 8; Krş. Kelly, *Early Christian Doctrines*, s. 232; Hefele, *Christian Councils*, s. 294-295; Çelik, *Süryani Kilisesi*, s. 95; Hanson, *The Arian Controversy*, s. 163; Kaçar, *Geç Antikçağ'da Hıristiyanlık*, s. 88; Edwards, "The First Council of Nicea", s. 561.

148 Kelly, *Early Christian Doctrines*, ss. 232-236.

Tanrı'nın ilahlığına mukabil Mesih'in yaratılmışlara özgü beşerîliğini ve kusurlarını vurgulayan Ariusçu düşünceleri savunmuşlardır.[149] Rivayete göre Bithynialı bu ruhbanlar, Ariusçu görüşlere sadakat gösteren Marmarikeli Theonas ve Ptolemaisli Secundus ile beraber Mesih'i tam bir "tanrı" ilan eden yukarıdaki metne imza koymaktan imtina etmişlerdir. Ancak sonrasında, muhtemelen meslekten uzaklaştırılma tehdidi altında, Bithynialı ruhbanların metni imzaladıkları, fakat buna rağmen özellikle Arius'un aforozuna karşı çıktıkları belirtilmektedir.[150] Ariusçuluğun çok güçlü olduğu Libya'dan gelip konsile katılan Theonas ile Secundus ise hem metni imzalamayı sonuna kadar reddetmişler, hem de Arius ile teolojik yazılarını aforoz etmekten inatla kaçınmışlardır.[151]

Kilise tarihçisi Philostorgius, Bithynialı ruhbanların "gönülsüz" olduğu şüphe götürmeyen bu imzalarına yönelik ilginç bir kayıt nakletmektedir. Buna göre, Bithynialı ruhbanlar karşıt görüşlü ruhbanlar tarafından vücuda getirilen Nikaia formülünü imzalarken bizzat imparatorun yönlendirmesiyle ὁμοούσιος (öz birliği) tabiri yerine ὁμοιούσιος (öz benzerliği) ifadesini kullanmışlardır.[152] Buna karşın Nikomedeialı Eusebios ile Nikaialı Theognis de sürgün edilmekten kurtulamamışlardır. Çünkü Arius'un aforoz ve sürgün edilmesini onaylamamışlardır ve bu yüzden de üç ay sonra sürgüne gönderilmişlerdir. Nikomedeia'ya Amphion, Nikaia'ya ise Khrestus yeni piskoposlar olarak atanmışlardır. Zira bunların Nikaia Konsili'nin kristolojik tanımını benimsedikleri şüphesizdir.[153] Rivayete göre Nikomedeialı Eusebios ile Nikaialı Theognis sadece

[149] Socrates, *Hist. Eccl.*, 1. 8; Sozomenus, *Hist. Eccl.*, 1. 17; 1. 21.
[150] Socrates, *Hist. Eccl.*, 1. 8.
[151] Hanson, *The Arian Controversy* s. 162-163, 172.
[152] Hefele, *Christian Councils,* s. 295.
[153] Philostorgius, *Hist. Eccl.*, 1. 10; Sozomenus, *Hist. Eccl.*, 1. 21.

Arius'un "sapkın" fikirlerine ortak oldukları için değil, aynı zamanda Constantinus'un Licinius'la yaptığı siyasî ve askerî mücadeleler sırasında Licinius yanlısı bir tutum sergiledikleri gerekçesiyle de sürgüne gönderilmişlerdir.[154] Hatta Constantinus, Nikomedeia ve Nikaia kiliselerine Nikaia Konsili yanlısı ruhbanlar tarafından idare edilmeleri yönünde tavsiyede bulunmuştur.[155] Bu, şöyle olmuştur:

Kilise tarihçileri tarafından bildirildiğine göre, İmparator Constantinus konsilin sonrasında Nikomedeia Kilisesi'ne mektup yollamıştır. Mektupta bu kiliseyi Nikaia Konsili'nde kabul edilen itikat fermanına uymaya ve "Ortodoks" yani Nikaia Konsili yanlısı bir piskopos seçip ona riayet etmeye çağırmıştır. Anlaşılan o ki, Constantinus bu sıralarda konsil kararlarını uygulamak noktasında kesin kararlıdır. Çünkü söz konusu mektupta, Nikomedeialı Eusebios hakkında sert ifadeler kullanmış; Nikomedeialı Hıristiyanlara ise sürgüne gönderilen Ariusçu piskoposlar hakkında iyi şeyler söyleyenlerin veya onların kullandıkları bazı ifadeleri kabul edenlerin cezalandırılacakları tehdidinde bulunmuştur.[156] Son olarak şunu da belirtmek gerekir: Illyria'ya sürgün edilen Arius ile beraber Theonas ve Secundus da Mesih'in yaratılmış bir varlık olduğu görüşünde ısrar etmenin bedelini sürgüne giderek ödemişlerdir.[157]

Böylece tıpkı Diocletianus veya Maximinus Daia dönemlerinde Hıristiyanlara karşı girişilen kovuşturma siyaseti sürecinde veya Galerius'un veyahut Constantinus ile Licinius'un ilan ettikleri tolerans fermanları sırasında gördüğümüz gibi, Hıristiyanlığın evrensel nitelikli ilk kilise meclisi olan Nikaia

---

154 Socrates, *Hist. Eccl.*, 1. 9.

155 Theodoret, *Hist. Eccl.*, 1. 20; Sozomenus, *Hist. Eccl.*, 1. 21; Socrates, *Hist. Eccl.*, 1. 9.

156 Sozomenus, *Hist. Eccl* 1. 21.

157 Theodoret, *Hist. Eccl*, 1. 19-20; Sozomenus, *Hist. Eccl.*, 1. 21.

Konsili'nin arifesinde ve hemen sonrasında yaşanan gelişmeler bağlamında da Bithynia bölgesi en fazla tesire maruz kalan coğrafî saha olarak belirginleşmektedir. 325'ten kısa süre önce Arius ve Ariusçu görüşler için gerçek bir merkez hüviyetine bürünen Bithynia ve bilhassa Nikomedeia, konsil sırasında Arius karşıtlarının elde ettiği zaferin ardından Arius yanlısı ruhbanlar için elverişli ortamını yitirmiş olmaktadır. Ne var ki bu zafer aslında zahiridir; Nikomedeialı Eusebios'un önderliğindeki Ariusçu ruhbanlar henüz mücadeleyi bırakmamışlardır. Bu konuya yeniden döneceğim.

Nikaia Konsili ele alıp görüştüğü başka bazı meselelerin ardından birtakım kanonlar da neşretmiştir. Bu kanonların bazısı, Constantinus'un çeşitli vesilelerle dile getirdiğimiz Hıristiyanlığı ve kiliseyi takviye ederek siyasî birliği ve merkezî otoriteyi daha güçlü kılabilme amacına yönelik bir takım kararları içermektedir. Bu bağlamda diğer bazı emsalleriyle beraber özellikle 6. kanon büyük önem taşımaktadır:

> Mısır, Libya ve Pentapolis'teki eski gelenekler varlığını devam ettirecek, yani Aleksandreia piskoposu bütün bu eyaletler üzerinde yargılama ve hüküm yetkisini elinde bulundurmayı sürdürecektir. Benzer bir bağlam Roma piskoposu için de geçerli olacaktır. Antiokheia Kiliseleri ve diğer eyaletler de geçmişte ellerinde bulundurdukları hak ve yetkileri muhafaza etmelidirler. Şayet birisi bir metropolitin onayı olmaksızın piskopos olmuşsa, konsil kendisine bu görevde kalmamasını açıkça emretmektedir. Seçim, ancak herkes tarafından fark gözetilmeksizin ve kilisenin kurallarına uygun bir usulle yapılmışsa geçerlidir. Eğer aykırılık sevdasına düşen iki veya üç muhalif mevcut olursa, çoğunluğun oyu yürürlüğe girecektir[158]."

158 Hefele, *Christian Councils*, s. 388-389.

Bu düzenleme uyarınca, Suriye, Anadolu ve bütün Doğu, Antiokheia patrikliğine; Birleşik Eyaletler tabir edilen Kuzey Afrika kiliseleri Aleksandreia patrikliğine, İtalya ve Avrupa kiliseleri de Roma papalığına bağlanmış olmaktadır. İsimleri zikredilen bu üç kilise Hıristiyanlık âleminde diğer tüm kiliselerin üzerinde "otorite" haline gelmişlerdir. Roma İmparatorluğu, dinî kurumların kontrolünü işte bu suretle kendisi açısından daha kolay ve güvenli bir hale getirmeyi hedeflemiştir.[159]

4. Nikomedeia Konsili (327/328)

Nikaia Konsili kilisedeki teolojik çalkantıları ve kutuplaşmış durumdaki ruhbanlar arasındaki mücadeleleri bitirememiş, hatta aksine mağlup ve galip taraflar ortaya çıkararak ruhbanların birbirlerine karşı hissettikleri kin duygusunu daha da derinleştirmiştir. Konsil öncesinde Hıristiyanlık konusunda belki samimi, fakat öncelikle politik hedefler müşahede eden İmparator Constantinus ise konsil sonrasında Hıristiyanlığın tehlikelerle dolu teolojik deryasıyla ilk defa olarak bu denli ciddi şekilde karşı karşıya gelmeye başlamıştır. Zira Constantinus, kolayca gerçekleştirebileceğini sandığı kilise birliği amacı çerçevesinde her ne kadar Nikaia Konsili'nin arifesinde Valentinianusçular, Markioncular, Novatiusçular veya Samosatalı Pavlusçular gibi çeşitli Hıristiyan gruplar hakkında bir ferman yayınlamış ise de, onun gündemini konsil sonrasında da bilhassa Ariusçu tartışmalar belirlemiştir.[160]

Nikaia Konsili'nden birkaç yıl sonra Eusebios ile Theognis'in yeniden Nikomedeia ve Nikaia'daki görevlerine döndükleri gözlenmektedir. Yani bunlar bizzat imparatorun müsaadesi ile

---

159 Çelik, *Bizans'ta Din-Devlet İlişkileri*, s. 21; aynı yazar, *Süryani Kilisesi*, s. 97; Hefele, *Christian Councils*, s. 389-407.

160 Pohlsander, *The Emperor Constantine*, s. 53.

sürgünden geri çağırılmışlardır. Ariusçu görüşlerin şiddetli muhalifi olan kilise tarihçilerine bakılırsa, Eusebios ile Theognis, Arius yanlısı olmaktan vazgeçtikleri, Nikaia Konsili'nin ὁμοούσιος doktrinini benimsedikleri ve bir pişmanlık bildirisinde bulunup "Ortodoks" anlayışa avdet ettikleri için Constantinus'un fermanıyla sürgünden gelerek görevlerinin başına dönmüşlerdir[161] Kısaca, kilise yazarlarına göre Bithynia bölgesinin önde gelen bu Arius yanlısı din adamları temelde teolojik gerekçelerle bağışlanma elde etmişlerdir.

Gerçekte ise durum bu kadar basit değildir. Zira Ariusçu ruhbanların geri dönüşlerinde muhtemelen İmparator Constantinus'un konsil sonrasında değişmeye başlayan bazı düşünceleri başlıca belirleyici faktör olmuştur. Takdir edilecektir ki, henüz konsil sırasında İsa teolojisi konusunda öne sürülüp kabul edilen ὁμοούσιος doktrini Arius'un haksız, Aleksandros-Athanasios ikilisinin haklı olmalarından veya daha güçlü ve ikna edici argümanlar göstermelerinden veyahut herhalde hakikatin konsilin bir oturumu esnasında mucizevî biçimde birilerine ifşa olmasından hareketle ulaşılmış bir netice değildir. Konsilin İsa teolojisine ilişkin yukarıda zikrettiğimiz dogmatik metni basitçe imparatorun o anki kabulünü yahut konsildeki genel havayı yansıtmaktadır. Çünkü Ariusçuluk karşıtı olan danışmanı Hosius, imparatoru bu şekilde yönlendirmiş; Doğu'da hizip çıkarıp kilise birliğini bozanları Ariusçular olarak göstermiştir. Bu yüzden de konsil esnasında kararsızlık içinde bulunan büyük bir ruhban grubu Arius karşıtı bir tutum takınmaya yönlendirilerek ὁμοούσιος doktrinini imzalamışlardır.[162]

---

161 Socrates, *Hist. Eccl.*, 1. 14; Theodoret, *Hist. Eccl.*, 1. 20; Sozomenus, *Hist. Eccl.*, 1. 21.

162 Burckhardt, *Constantine and the Church*, ss. 314 – 315.

Konsilin kısa bir müddet sonrasında ise Hosius'un Constantinus'a yaptığı telkinlerin aslında gerçek durumu tam olarak yansıtmadığı ortaya çıkmaya başlamıştır. Constantinus, Licinius'tan kısa süre önce ele geçirdiği Doğu eyaletlerindeki ruhbanlar arasında Ariusçu eğilimlerin hiç de zannedildiği gibi basit bir dokunuşla ortadan kaldırılamayacağını şimdi daha iyi idrak etmektedir. İmparator açısından çarpışmakta olan teolojik görüşlerden hangisinin doğru olduğu değil, kilisede birliğin nasıl sağlanabileceği konusu öncelik ve önem taşımaktadır. Dolayısıyla imparator, konsilin henüz birkaç yıl sonrasında tutumunu gözden geçirip değiştirmeyi ve Eusebios ile Theognis'i görevlerine iade etme icraatından başlayarak Ariusçu kilise siyasetine destek vermeyi kararlaştırmıştır. Bu bağlamda daha sonraki tarihlerde Theonas ve Secundus gibi Nikaia Konsili'nin her türlü kararını alenen reddeden Arius yanlısı ruhbanların bile bizzat Constantinus'un emriyle Libya'daki görevlerine döndükleri anlaşılmaktadır.[163]

Bütün bu teolojik karmaşa içinde Bithynia bölgesinin ülkedeki dinî gelişmelerin merkezi olma özelliğini sürdürdüğü de gözlenmektedir. Şöyle ki, görevinin başına dönen ve tıpkı sürgün öncesinde olduğu gibi şimdi de Ariusçu ülküleri tüm gücüyle savunan Eusebios, Nikomedeia'dan Aleksandreia kilisesinin yeni başpiskoposu Athanasios'a karşı amansız bir savaş başlatmıştır.[164] Zira Athanasios, tıpkı selefi Aleksandros gibi, Ariusçuluk karşıtı cephenin liderliği rolünü üstlenmiştir. Eusebios'un bu mücadelesi, kendisi açısından imparator ile yakın ilişkiler kurmak, imparatorun kızkardeşi Constantia üzerindeki nüfuzunu sürdürmek ve ülkenin çeşitli bölgelerinde Athanasios karşıtı bir cephe oluşturmak kabilinden politik yetenek isteyen birtakım

163 Philostorgius, *Hist. Eccl.*, 1. 10.
164 Socrates, *Hist. Eccl.*, 1. 23.

umdeler üzerine oturmaktadır ki, Eusebios'un bu konudaki mahareti şüphe götürmemektedir.

Daha ilginç gelişme ise Arius'un da bu dönemde bir kez daha Nikomedeia'ya gelmiş olmasıdır. Muhtemelen Eusebios ile Theognis'in sürgünden Bithynia'ya dönmelerinden kısa bir süre önce, Constantinus tarafından bağışlanma elde eden Arius da Nikomedeia'ya gelmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla 327 yılının Kasım ayında bizzat İmparator Constantinus birkaç yıl önce aforoz edilip sürgüne yollanan Arius'u Nikomedeia'daki sarayına davet etmiştir. Kilise tarihçisi Sokrates'e göre, imparator, Arius'a, Nikaia Konsili kararlarını kabul edip imzalaması durumunda kendisine Aleksandros'un faaliyetleri yüzünden yaklaşamadığı Aleksandreia Kilisesi'ne yeniden dönme müsaadesi vaat etmiştir.[165] Rivayete göre Arius da bu yüzden Nikomedeia'ya gelerek imparatorun huzuruna çıkmıştır. İmparator ona Nikaia Konsili'nin ὁμοούσιος doktrinine iman edip etmediğini sormuş, aldığı olumlu yanıt üzerine ayrıca yazılı bir iman metni de vermesini istemiştir. Arius bu metni de imparatora sunmuş ve böylece imparatoru "Ortodoks" olduğuna ikna ederek Aleksandreia'ya dönme müsaadesi kazanmıştır.[166] Bununla beraber kilise tarihçilerinin Constantinus'u İsa teolojisi tartışmalarında ὁμοούσιος taraftarı fanatik bir Hıristiyan gibi resmeden bu ve benzeri yaklaşımları şüphelidir.

Kilise tarihçisi Philostorgius'a göre, yaşanan bu gelişmelerin ardından Nikomedeia bu sıralarda önemli bir konsile de ev sahipliği yapmıştır. Philostorgius, Constantinus'un müsaadesiyle görevlerine dönen Nikomedeialı Eusebios ile Nikaialı Theognis'in Khalkedonlu Maris'in de iştirakiyle Ariusçu bir iman metni kaleme alarak bunu dört bir yandaki ruhbanlara yollamaya başladıklarını söylemektedir. Rivayete göre bununla

[165] Socrates, *Hist. Eccl.*, 1. 25.

[166] Socrates, *Hist. Eccl.*, 1. 25 – 27.

da yetinmeyen söz konusu bu Ariusçu ruhbanlar Nikomedeia'da 250 piskopostan müteşekkil bir konsil toplayarak Aleksandreia başpiskoposu Aleksandros ile Antiokheia başpiskoposu Eustathios başta olmak üzere ὁμοούσιος doktrinini kabul ve ilan eden bütün herkesi aforoz etmişlerdir.[167] Ancak Philostorgius tarafından nakledilen bu bilgilerin bazı yönlerden tartışmalı olduğu, ayrıca Nikaia Konsili sonrasında Ariusçuluk lehine Nikomedeia'da yaşanan bütün bu gelişmelerin kronolojik açıdan da tam olarak tespit edilemediği görülmektedir. Bu hususu aşağıdaki şekilde detaylandırmak gerekir:

Anlaşıldığı kadarıyla Nikaia Konsili'nin devamı mahiyetinde ikinci bir celse yapıldığı ve bu yüzden de söz konusu bu konsilin üç yıl kadar devam ettiği yönünde doğrudan bilgi veren herhangi bir kaynak bulunmadığı halde birtakım delillerden hareketle böyle bir ihtimalin mevcudiyeti bazı araştırmacılarca dile getirilmektedir. Bu ihtimali ve bahis konusu delilleri değerlendiren Hanson, Nikaia Konsili'nin üç yıl sürmüş olması veya Arius'u affeden ikinci bir konsil yapılmış olması veyahut Arius'un ve Eusebios ile Theognis'in bağışlanmaları amacıyla iki ayrı konsil toplanmış olması ihtimallerini olasılık dâhilinde görmekte, ancak her halükarda her ne olduysa bunun 328'den önce gerçekleştiğini belirtmektedir.[168] Bu çerçevede 327'de Nikomedeia'da Nikaia Konsili'nde alınan bazı kararları çeşitli açılardan sorgulayıp bilhassa sürgün kararlarını yenilemeyi amaçlayan bir konsil düzenlendiği düşünülmektedir. Arius'un, Nikomedeialı Eusebios'un ve Nikaialı Theognis'in sürgünden geri dönüşleri bu konsil ile bir şekilde ilişkili olabilir. Hanson, bu bağlamda başka bir yazardan

---

[167] Philostorgius, *Hist. Eccl.*, 2. 7; Barnes, Eustathios'un azlini 327 Antiokheia Konsili'ne bağlamaktadır. Bk. Timothy D. Barnes, *Constantine and Eusebius*, Harvard University Press 1981, s. 228.

[168] Hanson, *The Arian Controversy* ss. 174-175.

iktibas yaparak daha muhtemel gördüğü kronolojik olasılığı şöyle özetlemektedir:

327 – 328 yılı: İmparator Constantinus Arius'u sürgünden geri çağırmıştır. Bu davet muhtemelen Nikomedeia'da sarayın yakınlarında veya Nikaia'da toplanan küçük bir konsil aracılığıyla olmuştur. Arius burada keskin ifadeler içermeyen bir iman metni sunmuş, bunun sonucunda affedilmiştir. Ne var ki, Arius'un bağışlanması 325'te aforoz edilen Ariusçu teolojinin de bağışlandığı anlamına gelmemektedir. Bu sırada sürgünde bulunan Nikomedeialı Eusebios ile Nikaialı Theognis ise Arius'un bağışlandığına ilişkin haberleri duymuşlar ve kendileri açısından da umut ışığı hissederek söz konusu konsili toplayan ruhbanlara imparator nezdinde kulis yapmaları için baskı yapmaya başlamışlardır.

328 yılı: Eusebios ile Theognis de kısa süre sonra geri çağrılarak evvelce başında bulundukları kürsüleri yeniden elde etmişlerdir. Constantinus işte şimdi Aleksandros'a yazarak Arius'u yeniden kiliseye kabul etmesini istemiştir. Ancak bu sırada Aleksandros ölmüştür. Athanasios onun yerine geçince Constantinus bu kez Nikomedeialı Eusebios'tan Arius'u kabul etmesi yönünde Athanasios'a yazmasını istemiştir. Fakat bundan da müspet bir sonuç çıkmamıştır.[169]

Sonuç olarak Roma imparatoru Constantinus'un Nikaia Konsili'nin birkaç yıl sonrasında değişen dinî siyasetini ilan etmek maksadıyla Nikomedeia'da 327 yılı Aralık ayında veya bir sonraki yılın Ocak ayında toplanmış olabileceği rivayet edilen bir kilise meclisi organize edip bu meclise bizzat iştirak ettiği; burada Nikaia Konsili'nde aldığı bazı kararları gözden geçirip düzelttiği, bu çerçevede Nikomedeia Konsili'nin öncesinde, esnasında veya hemen sonrasında

---

[169] Hanson, *The Arian Controversy*, s. 178.

Arius, Nikomedeialı Eusebios ve Nikaialı Theognis'in bağışlanma elde ederek sürgünden geri çağrıldıkları ve Bithynia'ya geldikleri anlaşılmaktadır.[170] Bu kronoloji nispeten tartışmalı olsa da Arius'un 335 Tyros (Sur) ve 336 Constantinopolis konsillerinde "Ortodoks" ilan edildiği kesin olarak bilinmektedir. Bu takdirde 325 Nikaia Konsili'nde görüşleriyle beraber bizzat aforoz edilen Arius'un henüz bu konsilin kısa zaman sonrasında toplanan Nikomedeia (327), Tyros (335) ve Constantinopolis (336) konsillerinde imparatorun teşvik ve yönlendirmesi veyahut en azından müsaadesiyle "Ortodoks" kabul edildiği; dolayısıyla Nikaia Konsili'nin henüz on yıl geçmeden bizzat imparator tarafından üç defa ıskartaya çıkarıldığı görülmektedir. Ancak şimdiden belirtmek gerekir ki, IV. yüzyılın son çeyreğinde imparator I. Theodosius'un desteği sayesinde Arius yanlılarını kesin bir yenilgiye uğratarak "Ortodoks-Hıristiyan" unvanını taşımaya ve devlet tarafından tanınan yegâne Hıristiyanlık kurumu olmaya hak kazanan Nikaia Konsili yanlılarına ait kilise, yukarıda zikrettiğim bu konsilleri tanımadığı için Arius günümüze kadar Hıristiyanlık tarihinin en büyük "sapkını" olarak kalmayı sürdürmüştür. Hâlbuki Ariusçu görüşlerin 325 Nikaia Konsili'nden sonra IV. yüzyılın son çeyreğine kadar bilhassa ülkenin Doğu kısmında Hıristiyanlığın "Ortodoks" kabul edilen başlıca formu sayıldığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Nikomedeia Konsili'nin sonrasında kiliseye yeniden dönüp imparatorun desteğini arkasına alan Ariusçu ruhbanlarla karşıtları

---

170 Kevin Kaatz, *Early Controversies and the Growth of Christianity*, ABC-Clio: California 2012, s. 109; Barnes, Nikomedeia Konsili'nde bizzat Arius'un bağışlanma elde ettiği kanaatindedir. Bk. *Constantine and Eusebius*, s. 231; Aynı görüş için ayrıca bk. J. Warren Smith, "The Trinity in the Fourth-Century Fathers", *The Oxford Handbook of the Trinity*, ed. G. Emery O. P.-M. Levering, Oxford 2011, s. 111; Ayrıca krş. N. Lenski, *Constantine and the Cities*, s. 76.

arasındaki teolojik kavganın daha da şiddetlenerek devam ettiği gözlenmektedir. Bu mücadeleye ilişkin hadiselerin cereyan ettiği başlıca merkezler açısından, Ariusçularla karşıtları arasındaki kavgayı bir ölçüde Nikomedeia ile Aleksandreia'nın bir çekişmesi gibi okumak da mümkündür. Zira anlaşıldığı kadarıyla bu süreçte Nikomedeia Eusebios'un önderliği altında propagandası yapılan Ariusçu teolojik görüşler için, Aleksandreia ise Aleksandros'un halefi Athanasios'un liderliği altındaki ruhbanların savundukları Nikaia Konsili dogması için birer kale haline dönüşmüşlerdir.

Bu çerçevede Eusebios'un Nikomedeia'dan Aleksandros'un şahsiyetinde Aleksandreia Kilisesi'ne karşı mücadeleyi her fırsatın değerini bilerek yürüttüğü kilise tarihçilerinin eserlerinden sezilmektedir. Örneğin, İmparator Constantinus, Arius'u bağışlamayı ve yeniden kiliseye kabul etmeyi ısrarla reddeden Athanasios'u çağırtarak onunla Nikomedeia yakınlarında görüşmüştür ki, bu görüşmenin arkasında Eusebios'un olduğu herhalde tahmin edilecektir. Örneğin, Athanasios'la problem yaşayıp Nikomedeia'ya sığınan bazı kişiler Eusebios tarafından Athanasios aleyhine mahirane şekilde kullanılmışlardır.[171] Athanasios'un ve Aleksandreia Kilisesi'nin bu rekabet ve mücadele ortamında imparatorun politik desteğini Ariusçu grup lehine yitirmiş olmak hasebiyle nispeten savunma durumunda kaldığı düşünülebilir. Ancak yine de Athanasios'un Arius'un kiliseye yeniden kabulü gibi bazı konularda inatla geri adım atmadığı da müşahede edilmektedir.

Kilise tarihçilerine göre "Ortodoks" bir Hıristiyan olduğu hususunda Constantinus'u ikna etmeyi başaran Arius, Aleksandreia'ya dönmüş, fakat en büyük rakibi olan Athanasios tarafından kiliseye kabul edilmemiştir. Bunun üzerine

[171] Socrates, *Hist. Eccl.*, 1. 27.

Nikomedeialı Eusebios bu hususta Athanasios'a bir mektup göndermesi için imparatoru teşvik etmiştir. Rivayete göre Eusebios'u dinleyen Constantinus Aleksandreia'daki Athanasios'a hitaben şu sözleri kaleme almıştır:

> Benim iratemi biliyorsunuz. Kiliseye girmek isteyen herkesin özgürce girmesine olanak tanıyın. Şayet kilisenin inancını paylaşan herhangi birisine engel olduğunuzu veya bunu yasakladığınızı duyarsam, derhâl azlinize ve sürgün edildiğinize ilişkin emirlerimle birlikte birisini yollayacağım.[172]

İmparatorun bu sözlerle Arius'u kiliseye kabul etmesi için Athanasios'u azarlayıp tehdit ettiği şüphesizdir. Athanasios geleneğini takip etmekle Constantinus'a toz kondurmamak arasındaki dengeyi "imparator kilisenin bölünmesini istemediği için böyle yazdı" cümlesiyle beyhude yere kurtarmaya çalışan kilise tarihçisi Sokrates ise Athanasios'un çeşitli bahaneler üreterek bu emrin gereğini yerine getirmediği vurgulamaktadır.[173] Ancak Athanasios'un bunun bedelini henüz Constantinus'un yaşamı sırasında Nikomedeialı Eusebios'un Tyros'ta topladığı bir konsil sonucu aforoz edilip görevinden uzaklaştırılmak suretiyle ödemeye başladığı görülecektir (335).[174]

Böylece IV. yüzyılın ikinci çeyreğinde Hıristiyan teolojisine dair meseleler bağlamında Nikomedeia'yı ön plâna çıkaran başlıca gelişmeler Ariusçu tartışmalar ekseninde belirginleşmiştir denilebilir. Arius'un bu süreçte iki defa Nikomedeia'ya gelmesi, Ariusçuluk tarihi açısından büyük önem taşıyan faaliyetlerini burada gerçekleştirmesi, Ariusçu görüşlerin en büyük politik

---

172 Athanasius, *Apologia Contra Arianos*, 59; Socrates, *Hist. Eccl.*, i. 27; Theodoret, *Hist. Eccl.*, i. 31.

173 Socrates, *Hist. Eccl.*, 1. 27.

174 Sozomenus, *Hist. Eccl.*, ii. 25; Theodoret, *Hist. Eccl.*, i. 28; Krş. Çelik, *Süryani Kilisesi*, ss. 100-101; Pohlsander, *The Emperor Constantine*, s. 55; Kelly, *Early Christian Doctrines*, s. 238.

müdafii olan Eusebios'un Nikomedeia piskoposu olması ve Constantinus'un Nikaia Konsili (325) sonrasında değişen dinî siyasetini Nikomedeia Konsili (327/8) kanalıyla ilan etmesi, bu bakımdan bir çırpıda sayılabilecek önemli örneklerdir. Nikomedeia söz konusu dönemde Ariusçuluğun adeta kalesi olmuş, Athanasios'un şahsiyetinde Nikaia dogmasına karşı mücadelesini Eusebios'un önderliğinde bu şehir merkez olmak üzere yürütmüştür.

III. Dördüncü Yüzyılın İkinci Yarısı

Constantinus hükümdarlığı sırasında uzun süre Nikomedeia'da ikamet ettikten sonra kraliyet sarayını buradan alarak 328'de surlarının inşaatı bitirilen Constantinopolis'e taşımıştır (11 Mayıs 330).[175] Bu gelişme doğal olarak bu tarihlerden itibaren Constantinopolis'i ülke gündemini meşgul eden siyasî ve dinî meseleler için yeni bir merkez olarak ön plâna çıkarırken, Bithynia bölgesi ile Nikomedeia ise yaklaşık elli yıldır üstlendikleri konumu nispeten kaybetmeye başlamışlardır. Ancak yine de Nikomedeia, Constantinopolis'ten Doğu'ya giden yol üzerinde bulunması gibi bazı faktörlerin etkisiyle eskisiyle aynı oranda olmasa da bir süre daha önemli bir yer olma konumunu korumayı başarmıştır.[176]

Constantinus, bir diğer yandan, 325'teki Nikaia Konsili'nin sonrasında kiliseyi güçlendirmeye ve Hıristiyanlığı desteklemeye devam etmiştir. Constantinus döneminde ülkenin çeşitli bölge ve şehirlerine çok sayıda Hıristiyan tapınağı inşa

---

175 Pohlsander, *The Emperor Constantine*, s. 66.

176 W. Ruge, *Bithynia'da Şehir: Nikomedia*, Türkçe trc. Ali Ayvaz, tarihsiz, s. 14.

edilmesi meselesi bu kapsamda ele alınmalıdır. Kilise yazarlarına göre Constantinus bu bakımdan özellikle Nikomedeia ile Antiokheia gibi şehirlere önem vermiştir.[177] Tarihçi ve Kaisareia piskoposu Eusebios, Constantinus'un Nikomedeia'da yaptırdığı bir kiliseyi bu bağlamda zikretmektedir. Rivayete göre İmparator Constantinus kendi adını taşıyan yeni şehri süsleyip donattıktan sonra Bithynia'nın başkenti Nikomedeia'ya "görkemli" ve "muhteşem" bir kilise yaptırarak bu şehri güzide kılmıştır. İmparatorun Nikomedeia'yı seçmesinin sebebi bir yandan Mesih'i taltif etmek, diğer yandan ise düşmanlarına (Licinius) karşı kazandığı büyük zaferin hatırasını her daim canlı kılmaktır.[178] Constantinus Nikomedeia'daki kilisenin Diocletianus zulmü sırasında yerle bir edilişini (303) muhtemelen görmüştür. Zira o sıralarda büyük olasılıkla Nikomedeia'da mukimdir. İmparator Constantinus Nikomedeia'ya şimdi böylesine "görkemli" ve "muhteşem" bir kilise kazandırmakla, Nikomedeialı Hıristiyanların yakın geçmişteki tatsız hatıralarına set çekmek ve devletin şimdiki dinî siyasetinin Diocletianus döneminin tam aksi cihette seyrettiğini ortaya koymak istemiş olmalıdır.

Hıristiyanlığın kaderini değiştiren İmparator Constantinus, 337 yılı Paskalya'sından bir süre sonra, Constantinopolis'ten ayrılıp Pers (Sasani) seferine çıkmaya hazırlandığı bir esnada hastalanır. Bu arada Nikomedeia'nın banliyölerine ulaşmış ve burada topladığı piskoposlarla bir süre görüşmüştür. Hastalığın ağır bir evrede olduğu ve imparatorun son günlerini yaşadığı anlaşılmıştır. Bunun üzerine imparator Nikomedeia piskoposu Eusebios tarafından vaftiz edilir. 22 Mayıs 337'de, oğullarını ülkeyi yönetmek üzere atadıktan sonra, gençlik yıllarının bir kısmını

---

[177] Eusebius, *VC*, 3. 50-58; 4. 58; Socrates, *Hist. Eccl.*, 1. 18; Zosimus, 2. 30-32.

[178] Eusebius, *VC*, 3. 50.

geçirdiği, hükümdarlığı sırasında ise uzun süre taht merkezi olarak kullandığı Nikomedeia'da ölür. Ardından naaşı kendi adıyla anılacak olan Constantinopolis'e taşınır.[179]

1. Constantius Dönemi (337 – 361), Nikomedeia ve Hıristiyanlık

Constantinus'tan sonra imparatorluğun yönetimini II. Constantinus (337-340), Constantius (337-361) ve Constans (337-350) isimli oğulları müştereken tevarüs etmişlerdir.[180] Batı eyaletlerinden Galia, Britannia ve Hispania'da büyük kardeş II. Constantinus; Italia, Illyricum ve Afrika'da küçük kardeş Constans; ülkenin Doğu kısmında ise Constantius hüküm süreceklerdir. Üç imparator da Hıristiyan bir müfredat altında yetiştirilmiş ve Hıristiyanlığı benimsemiştir. Buna rağmen ülke yönetiminde tıpkı siyasî konularda olduğu gibi izlenmesi gereken dinî politika açısından da aralarında ortak bir anlayış yoktur. Zira ülkenin Batı'sını yönetmekte olan ve buradaki çoğu ruhbanın dinî hassasiyetini dikkate alan II. Constantinus ile Constans Nikaia Konsili yanlısı bir anlayışı revaçta tutmuşlardır. Doğu eyaletlerindeki ruhbanlar arasında hâkim kristolojik kanaatin farkında olan Constantius ise Nikaia Konsili'nin dogmatik formülünü reddeden Ariusçu ruhbanlara arka çıkmıştır.[181] Bu olgu, ülkenin Batı ve Doğu kısımlarında birbiriyle tutarsız dinî siyasetlerin izlendiği mânâsına gelmektedir. Bu

---

179 Eusebius, *VC*, 4. 55-57; Aurelius Victor, 41, s. 50; Eutropius, 10. 8; Philostorgius, *Hist. Eccl.*, 2. 16; Malalas, 13. 13; *Chronicon Paschale*, s. 21; Theophanes, s. 54 (=AM 5828=AD 335/336); Socrates, *Hist. Eccl.*, 1. 39; Sozomenus, *Hist. Eccl.*, 2. 32; Zonaras, s. 157; Ayrıca bk. H. A. Pohlsander, *The Emperor Constantine*, s. 80-84; J. Burckhardt, *Age of Constantine*, s. 287.

180 Zosimus, 2, s. 55; Malalas, 13. 15-6, s. 177.

181 Sozomenus, *Hist. Eccl.*, 3. 18; Theodoret, *Hist. Eccl.*, 2. 2, Malalas, 13. 17; Theophanes, ss. 54-55 (=AM 5828=AD 335/6); Zonaras, 13. 11, s. 171-172.

yüzden de Hıristiyanlık bağlamındaki teolojik karmaşa bu süreçte daha da fazla derinleşmiştir.

Doğu *Augustus*u Constantius, Ariusçu ruhbanları desteklemeye yönelik anlayışı çerçevesinde tahta çıkmasından bir-iki yıl sonra Ariusçu teolojinin ülke çapındaki önder ismi Nikomedeialı Eusebios'u Constantinopolis piskoposluğu görevine atamıştır (339).[182] Bu gelişme ülkenin Doğu yakasında Ariusçu ilahiyat görüşünün devlet tarafından destekleneceğinin gayr-i resmî şekilde ilanı olarak yorumlanabilir. Bu andan itibaren Ariusçu ruhbanlar başkent kilisesinde egemen konuma yükselmişlerdir. Eusebios'un ölümünden (342) sonra Makedonios'un görevi üstlenmesiyle Ariusçular namına bu hâkimiyet sonraki süreçte de sürdürülecektir.[183]

Bu aşamada Constantius'un iktidarının erken yıllarında Nikomedeia'yı ön plâna çıkaran başka bazı önemli gelişmelere dikkat çekmek gerekir. Constantius'un ölümünden sonra *Augustus* unvanıyla ülke idaresini üstlenecek ve devletin dinî siyasetini son defa olarak paganizm rotasına çevirecek olan Iulianus'un (361-363) Nikomedeia şehri ve piskoposu ile yakın ilişkisine kaynaklarca vurgu yapılmaktadır. Iulianus, Iulius Constantius'un oğlu olup İmparator Constantius'un üvey erkek kardeşidir. Aynı zamanda o, geleneksel paganizm inanışını yeniden ihya etme teşebbüsü yüzünden kilise yazarlarının ismini nefretle zikrettikleri bir siyasî şahsiyettir. Bununla beraber Iulianus'un aslında Hıristiyan eğitmenler nezaretinde yetiştirildiği hususu Ammianus Marcellinus gibi pagan yazarlar tarafından da nakledilen bir bilgidir.

IV. yüzyılın büyük tarihçisi Ammianus Marcellinus, aynı inancı paylaştığı için sempati duyduğu Iulianus'u tasvir ederken onun

---

[182] Zonaras, s. 172; Socrates, *Hist. Eccl.*, 2. 7; Krş. T. Barnes, *Constantine and Eusebius*, s. 262.

[183] Zonaras, s. 172.

henüz çocukluğundan itibaren pagan tanrılarına ibadet etmek isteyen ve gençlik çağına ulaştığında bu özlemle yanıp tutuşan bir hanedan üyesi olduğunu vurgulamaktadır. Ancak Iulianus'un gittikçe büyüyen bu özlemini insanlardan gizli tutmak için yeterince sebebi vardır. Çünkü Constantinus hanedanının bir üyesi olması nedeniyle kendisine sürekli şüphe ve kaygıyla yaklaşan üvey kardeşi Constantius, onun Hıristiyan bir müfredat altında yetiştirilmesini uygun görmüştür. Iulianus ise bu yüzden siyasî gücü eline geçirene kadar herkese iyi bir Hıristiyan gibi görünmüş, imparatorluk makamını tevarüs ettikten sonra ise pagan tapınaklarının açılması, kurbanların sunaklara getirilmesi ve tanrılara ibadet geleneğinin yeniden başlatılması kabilinden geleneksel pagan dinini ihya etmeye yönelik faaliyetlere girişmiştir.[184]

Ammianus Marcellinus'un bu anlatımı sırasında pagan bir yazar olarak Hıristiyanlığın IV. yüzyıl ortalarındaki durumu hakkında değerlendirmeler yapmış olması bilhassa ilginçtir ve önem taşımaktadır. Ammianus, Iulianus'un imparator olduktan sonra Hıristiyan ruhbanlarla yaptığı bir toplantıyı ve bu sırada onlara inançlarını özgürce yaşayabilecekleri yönünde verdiği sözleri naklederken, Hıristiyan din adamlarının derin anlaşmazlıklar içinde bulundukları ve birbirlerinden ölesiye nefret ettikleri notunu düşmektedir.[185]

Ammianus'un Iulianus'a ilişkin yukarıdaki bazı ifadeleri kilise tarihçisi Sozomenus tarafından teyit edilmektedir. Sozomenus da Iulianus'un çocukluğu ve gençliği sırasında iyi bir Hıristiyan gibi görünüp yaşadığını belirtmekte, fakat onun ülkede siyasî gücü eline geçirdikten sonra geleneksel pagan dinini ihya etmeye başladığı vurgusunu yapmaktadır.[186]

---

184 Ammianus Marcellinus, 22. 5. 1-2.

185 Ammianus Marcellinus, 22. 5. 3-4.

186 Sozomenus, *Hist. Eccl.*, 5. 2.

Geç Antikçağ tarihçilerinin bu kayıtlarını, yani Iulianus'un önceleri Hıristiyanlığa, fakat sonrasında paganizme temayül gösteren zihin yapısını doğru ve makul şekilde anlamlandırmak, bu aşamada Nikomedeia ile Nikomedeialı Eusebios'a bakmayı mücbir kılmaktadır. Constantinus hanedanının bir üyesi olan Iulianus, Hıristiyan bir ailenin oğlu olarak Constantinopolis'te doğmuştur (331/332). Çocukluk yıllarını Nikomedeia'da geçirmiştir ve altı-yedi yaşlarından itibaren şehrin piskoposu Eusebios'un gözetimi altında eğitim almıştır. Bu sürecin başlangıcında ülkenin doğu eyaletlerini *Augustus* sıfatıyla yönetmeye başlayan Constantius (337), zaman içinde tahta ortak olma potansiyeli taşıyan hanedan üyelerine, yani başta Iulianus'un ailesine karşı katliam seferberliği başlatmıştır. Ancak iki kardeş, Iulianus ile Gallus, büyük olasılıkla Nikomedeialı Eusebios'un Constantius'u ikna etmesi üzerine bu katliamdan uzak tutulmuşlardır. Nitekim Ammianus Marcellinus, Nikomedeialı Eusebios'un Iulianus'un akrabası olduğunu belirtmektedir ki, bu akrabalığın anne tarafından gelmiş olabileceği tahmin edilmektedir.[187]

Iulianus, Nikomedeialı Eusebios tarafından doğal olarak Hıristiyan ve pek muhtemeldir ki Ariusçu bir müfredat altında eğitilmek istenmiştir. Bu sebeple Mardonios isimli bir rahibi Iulianus'un eğitiminden sorumlu olmak üzere atamıştır. Bazı araştırmacılara göre göstermelik bir Hıristiyan olan Mardonios ise Yunan klasiklerini Iulianus'a tanıtmış, mamafih Nasıralı İsa hakkında esaslı bir eğitim vermemiştir. Aynı bağlamdaki görüşe göre, Iulianus, Constantinus ile çocuklarının dininde ikiyüzlü bir tutum ve riyakârlık müşahede etmiştir. Zira

---

[187] Ammianus Marcellinus, 22. 9. 4; Krş. Rowland Smith, *Julian's Gods: Religion and Philosophy in the Thought and Action of Julian the Apostate*, Routledge: London-New York 1995, s. 2; Robert Browning, *The Emperor Julian*, University of California Press: Los Angeles 1976, s. 35.

babasını katledip onu yetim bırakanlar, yani Constantinus'un çocukları bu dinin mensuplarıdır.[188] Bu sıralarda Eusebios'un Nikomedeia'dan Constantinopolis kürsüsüne transfer olmasıyla birlikte Iulianus da muhtemelen doğduğu şehre dönmüştür.[189]

Buna karşın Iulianus'un Roma ülkesinin başkentinde ikamet etmesi İmparator Constantius tarafından kaygı verici bir rahatsızlık kaynağı addedilmiştir.[190] Anlaşıldığı kadarıyla Constantius bu sebeple Iulianus'u çeşitli bahaneler üreterek Anadolu'ya uzaklaştırmıştır. Fakat bir müddet sonra Constantius tahtının güvenliğinden emin olmuş; Iulianus ile Gallus'un başkente dönmelerine müsaade etmiştir. Buna rağmen Iulianus Constantinopolis'e dönmemiştir. Nitekim bundan sonraki birkaç yıl boyunca çocukluğunu da geçirmiş olduğu Nikomedeia'da yaşamıştır.[191]

Iulianus, Nikomedeia'da geçirdiği bu süreçte dönemin meşhur pagan filozof ve hatibi Libanios ile ilişki kurmuş ve onun usta söylevlerinden etkilenmiştir. Libanios 340'lı yılları Anadolu'da geçirmiştir; Constantinopolis, Nikaia ve Nikomedeia gibi şehirlerde öğretmenlik yapmıştır. Nikomedeia'da geçirdiği beş yıl (344-349) Libanios'a göre yaşamının en güzel dönemidir. İstediği her şeye sahiptir, "sağlıklıdır, huzurludur, öğrencilerinin arasında çalışmaktadır."[192] Şöhreti bu dönemde daha da artmıştır. Hatta Constantius tarafından başkente çağrılmış ve burada retorik kursunun yöneticisi yapılmıştır. Fakat başkentte işler istediği gibi gitmemiştir. Çünkü

---

188 Cragun-Kessler, *Christianity: Endangered or Extinct*, s. 157.

189 Smith, *Julian's God*, s. 2.

190 Polymnia Athanassiadi, *Julian: An Intellectual Biography*, Routledge Revivals, 2014, s. 14.

191 Socrates, *Hist. Eccl.*, 3. 1.

192 Libanios, *Or.*, 1. 48; 1. 51.

burada nüfuzlu insanlar arasında zamanının büyük kısmını sefahat toplantılarında israf etmek zorunda kalmıştır. Maaşı yüksektir, buna rağmen burada kalmaya gönülsüzdür. Nitekim 352'de yapılan bir teklifi değerlendirerek önce Athenai'ye (Atina) gitmiş, sonrasında ise buradan da ayrılarak memleketi olan Antiokheia'ya dönmüştür.[193]

Bu bağlamda, bu dönemde Libanios gibi dönemin seçkin bir konuşmacısına ev sahipliği yapması Nikomedeia adına büyük bir entelektüel zenginliktir. Bu olgu, C. Foss tarafından şu sözlerle tasvir edilmektedir:

> Libanios daha sonraları Nikomedeia'da geçen beş yılını hayatının baharı, sağlıklı bir yaşam, huzurlu bir zihin, yoğun söylevlerine alkışlar ve birçok öğrenci ile arkadaşların dolu olduğu mutlu bir yaşam olarak adlandıracaktır. Nikomedeia'daki öğretileri o denli meşhur oldu ki, birçok yöreden öğrenciler (kente) akın etti, kent Athenai'ye rakip olarak oradaki pek çok öğrenciyi de buraya çekti. O denli popülerdi ki, söylevlerini normal salonlar yerine kentin en geniş yapısı olan halk hamamında vermek zorunda kalıyordu ve dinleyici sayısı o kadar çoktu ki, tüm şehir sanki bir felsefe okulu olmuştu.
>
> Eski dönemlerdeki ölçüde, kentler arası yoğun bir rekabetin olduğu bir zamanda seçkin bir konuşmacıya sahip olmak, öğrencileri kente çekmek ve kentin adını tanıtmak çok yüksek bir değerdi. Bu nedenle Libanios, söylevlerinin Nikomedeia için bir kıvanç kaynağı olduğunu hiç de aptalca bir gurur yahut alçakgönüllülük içinde olmadan şu sözleriyle iddia ediyordu: "Gerçekten, böylesi gelişmiş, güzel ve gerek kara gerek denizyolu ile sağlanan tüm kutsallıklar gibi kentin

---

193 Detaylar için bk. Scott Bradbury (tercüme, sunum, notlar), *Selected Letters of Libanius from the Age of Constantius and Julian*, (Translated Text for Historians), Liverpool (University Press) 2004, ss. 6-7.

> kıvanç kaynağı olan şan ve şeref unsurlarının anlatımlarının herhangi biri benim sözlerimi aşamaz." Bu, hemen yakındaki keyifli günler geçirdiği Constantinopolis'in ihtişamı ile öğretim meyvelerini tanıttığı Nikomedeia'nın bir kıyaslaması idi.[194]

İşte Iulianus, Nikomedeia'ya geldiğinde böylesine önemli ve meşhur bir öğretmen de o sıralarda şehirdedir. Aslında onun Libanios ile görüşmesi veya onun derslerine katılması kesin olarak yasaktır. Iulianus ise buna rağmen hayranı olduğu Libanios'a ait derslerin kopyalarını gizlice edinmekten ve bu dersleri titizlikle incelemekten geri durmamıştır.[195] Bu arada Iulianus, Nikomedeia'daki diğer bir pagan filozof olan Maximus ile de karşılaşmış ve ondan da etkilenmiştir. Binaenaleyh Ammianus ile Sozomenus'un Iulianus'u gizli bir putperest olarak tasvir eden yaklaşımları muhtemelen buradan kaynaklanmaktadır. Zira Iulianus büyük olasılıkla bu sıralarda gizlice iletişim halinde olduğu pagan entelektüellerden etkilenerek paganizme ihtida etmiş veya diğer bir olasılıkla Hıristiyan gibi görünmesine karşın aslında hiçbir zaman Hıristiyan olmadığı cihetle doğru bulduğu şeyi yapmaya çalışmıştır. Her halükârda henüz paganizmi ihya edebilecek siyasî gücü yoktur. Bu yüzden pagan inancını kalbinde gizlice yaşarken Hıristiyan gibi davranması gerekmektedir.[196] Görüldüğü gibi, geleceğin Roma imparatoru Iulianus'un zihni yapısı çocukluk ve gençlik yıllarında her yönüyle Nikomedeia'da şekillenmiştir.

Nikomedeia'nın o sıralarda Iulianus gibi bir hanedan üyesi için son derece uygun bir sürgün yeri olduğu şüphesizdir. Diocletianus döneminin başkenti olan Nikomedeia, pek çok sarayı ve

---

194 C. Foss, *Nikomedia*, s. 9.

195 Libanios, *Or.*, 15. 27; 18. 13-15; Socrates, *Hist. Eccl.*, 3. 1.

196 Genel olarak krş. Foss, *Nikomedia*, s. 8-9.

villalarıyla yeni başkentten uzaklaştırılan seçkin bir göçmen için gayet elverişli bir konaklama yeridir. Şehirde bulunan çok sayıda anıt ve kamu binası burayı Doğu'nun en hoş şehirlerinden birisi kılmaktadır.[197]

Anlaşıldığı kadarıyla Nikomedeia o dönemde dinî yönden oldukça kozmopolit bir şehirdir. Iulianus'un Nikomedeia'da bir yanda Hıristiyan öğretmenlerin gözetimi altında eğitilirken öte yanda şehirdeki pagan entelektüellerle bağlantı kurarak paganizme ihtidası veya kentteki güçlü Hıristiyan varlığına karşın Libanios gibi pagan bir hatibin salonlara sığmayan kalabalıklara hitap etmesi gibi olgular, IV. yüzyıl ortalarında Nikomedeia'nın dinî bakımdan gerçek bir mozaik hüviyeti taşıdığını açıkça gözler önüne sermektedir. Ayrıca Nikomedeia'da o zamanlar Hıristiyanlar ile paganlar arasında gizli bir rekabetin bulunması pek muhtemel ise de, bu rekabetin daha ziyade entelektüel seviyede sürdüğü izlenimi de uyanmaktadır.

2. Büyük Deprem (358), Nikomedeia ve Hıristiyanlık

Nikomedeia, IV. yüzyıl ortalarında cereyan eden ve bütün Bithynia bölgesinde hissedilen büyük bir felaket sebebiyle siyasî ve dinî yönlerden uzun süredir koruduğu önemini bir derece daha yitirmiştir. Zira 358'de yaşanan şiddetli bir deprem Nikomedeia'yı neredeyse tamamen yok etmiştir.

Nikomedeia tıpkı günümüzde olduğu gibi Antik Çağ'da da depremleriyle meşhur bir şehirdir.[198] Kaynakların Nikomedeia'yı yerle bir eden çok sayıda depremden bahsettikleri görülmektedir. Örneğin Bizans tarihçisi Ioannes Malalas, Nikomedeia'da yaşanan depremleri erken tarihlerden itibaren numaralandırarak

---

[197] Browning, *The Emperor Julian*, s. 35.

[198] Ayşe Çalık Ross - Füsun Tülek - Ali Bora, "Nikomedia (İzmit) Depremleri ve Arkeoloji", *Deprem Sempozyumu*, Kocaeli 2005, ss. 763-767.

nakletmektedir.[199] Bu depremler pagan yazarlara göre tanrıların, monoteist bir inanca sahip olan Hıristiyan yazarlara göre ise Tanrı'nın gazabını yansıtan afetlerdir.[200] Tanrı'nın veya tanrıların Geç Antikçağ'da insanların hangi davranışlarına kızarak bu afetleri irade ettiklerini tespit edebilmek bugün pek mümkün değildir. Ancak 358 depreminin arifesinde Nikomedeia'da önemli bazı dinî gelişmeler yaşandığı anlaşılmaktadır ki, bu gelişmeler Hıristiyan ruhbanların ülke çapında sürmekte olan teolojik içerikli kavgalarıyla yakından ilişkilidir.

Ariusçu ilahiyat görüşünün ülke çapındaki önderi Nikomedeialı Eusebios, Constantinopolis piskoposu olduktan bir süre sonra 342'de ölmüştür. Onun politik rakibi Athanasios ise Constantinus'un ölümünden sonra yeniden Aleksandreia Kilisesi'ndeki görevine dönmüştür. Doğu *Augustus*u Constantius, 338'de Athanasios'un yeniden sürgüne gönderilmesini emretmiştir. Athanasios da bunun üzerine Batı *Augustus*u Constans tarafından korunduğu Roma'ya, yani Papa Iulius'un yanına gitmiştir[201].

Augustus Constantius tarafından sürgün edilen Athanasios'un Batı'daki diğer bir *Augustus* olan Constans tarafından savunulması ve korunması, Roma yönetiminin Hıristiyanlık konusunda ülkenin Batı ve Doğu bölgelerinde farklı politikalar izlediğini göstermektedir. Bu olgu devletin iki bölümünün kimi zaman siyasî açıdan da karşı karşıya gelmesi neticesini vermiştir. Örneğin Constans, 343'te Serdica'da Athanasios meselesi üzerine bir

---

199 Malalas, 10. 43, s. 137; 11. 25, s. 149; 12. 11, ss. 153-154; 12. 28, s.163; 14. 20, s. 198; 15. 11, s. 213; 18. 118, ss. 294-295.

200 Hıristiyan tarih yazıcılığı geleneğinin dünyevî hadiseleri Tanrı iradesinin izdüşümü olarak yorumlayan anlayışları hakkında bk. Zafer Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ: Hıristiyanlık, İslam, Siyasî Tarih*, Divan Yayınları, İstanbul 2017, ss. 40-44.

201 Socrates, *Hist. Eccl.*, 2. 11.

konsil toplayarak Athanasios'u bir kez daha görevine iade etmiştir.[202] Ancak Constans'ın bu başarısı aslında Constantius'u savaş ile tehdit etmesinden sonra elde edilebilmiştir. Ayrıca Serdica Konsili toplandığı sırada Athanasios'un Aleksandreia'ya döneceğini anlayarak konsili terk eden Ariusçu ruhbanlar Adrianopolis'te başka bir konsil toplayarak Athanasios ile diğer Nikaia Konsili yanlısı ruhbanların görevlerinden uzaklaştırılmalarını onaylamışlardır.[203] Başlangıçta Serdica Konsili'ne rıza gösteren Constantius ise Athanasios'un azlini onaylayan Ariusçu bu ruhbanları tasdik etmiş, bu yüzden de Athanasios yeniden sürgün yolunu tutmuştur.

Augustus Constans 350'de isyankâr bir general olan Magnentius tarafından öldürülmüştür.[204] Bu gelişme, Athanasios'un önderliğindeki Nikaia Konsili yanlısı ruhbanların siyasî destekten yoksun kalacakları anlamına gelmektedir.[205] Magnentius ise 351'deki Mursa Savaşı'nda Doğu *Augustus*'u Constantius'a yenilerek intihar etmiştir.[206] Büyük kardeş II. Constantinus evvelce 340 yılında Constans tarafından mağlup edilerek saf dışı bırakıldığı[207] cihetle, 351'den itibaren

---

[202] Socrates, *Hist. Eccl.*, 2. 20.

[203] Socrates, *Hist. Eccl.*, 2. 22-23.

[204] Aurelius Victor, 41, s. 52; Zosimus, 2, 42, 1-5; Eutropius, 10. 9; Socrates, *Hist. Eccl.*, 2. 25, 28, 32; Sozomenus, *Hist. Eccl.*, 4. 1; Philostorgius, 3. 22; Theophanes, s. 72 (=AM 5849=AD 356/7); *Chronicon Paschale*, s. 26; Zonaras, 13. 5-6, ss. 158-161.

[205] N. Lenski, *Failure of Empire: Valens and the Roman State in the Fourth Century A. D.*, Berkeley: University of California Press, 2002, s. 235; Kelly, *Early Christian Doctrines*, s. 238; Barnes, *Athanasius and Constantius*, s. 121 vd.

[206] Eutropius, 10. 11-12; Zosimus, 2. 44. 1 – 2. 54. 2; Aurelius Victor, 41, s. 52; Zonaras, 13. 8-9, ss. 164-166; Theophanes, ss. 72-73 (=AM 5849=AD 356-7); *Chronicon Paschale*, ss. 31-32; Socrates, *Hist. Eccl.*, 2. 25, 28, 32; Sozomenus, *Hist. Eccl.*, 4. 7.

[207] Eutropius, 10. 9; Aurelius Victor, 41, s. 52; Zosimus, 2. 39. 2; 2. 41. 1;

Roma İmparatorluğu'nun tek hükümdarı (Doğu *Augustus*u) Constantius olmuştur.

Constantius, bunun sonrasında Ariusçu ruhbanları destekleyen dinî siyaseti sürdürmüştür. Constantius'un bu siyaseti, kilise tarihçileri tarafından iddia edildiği gibi onun fanatik bir mezhep taassubuyla hareket etmesinden kaynaklanmayıp muhtemelen kilise barışını tıpkı babası gibi Ariusçu bir düzlemde sağlama gayretinden neşet etmektedir.[208] Constantius, bu amaçla 350'li yıllarda birbiri ardınca toplanan kilise meclislerinde Nikaia Konsili yanlısı ruhbanlar ile Ariusçular arasında uzlaşı sağlamaya çalışmış gibi gözükmektedir.[209]

Bu konsillerden biri 355'te toplanan Milan Konsili'dir. Kilise tarihçisi Sokrates'e göre, Constantius bu konsilde Athanasios'u savunan Nikaia Konsili yanlısı ruhbanları sürgüne yolladıktan sonra yeni bir konsil toplanmasını emretmiştir. Amacı teolojik tartışmaları bitirerek karşıt görüşlü piskoposları uzlaştırmaktır. Ancak ülkenin Batı ve Doğu yakaları arasında oldukça uzak bir mesafe olduğundan, bu konsilin iki kısımdan oluşmasını istemiştir. Buna göre Batı'daki ruhbanların Ariminum'da toplanmaları kararlaştırılmıştır. Doğu'daki ruhbanlar ise Bithynia'nın metropolisi Nikomedeia'da toplanacaklardır. Hâlbuki bu konsil Nikomedeia'da değil, Isauria'daki Seleukeia'da toplanmıştır.[210] Zira konsilin arifesinde, pek çok piskopos Nikomedeia yolunda iken cereyan eden söz konusu büyük deprem Nikomedeia'yı büyük oranda yok

---

Theophanes, ss. 55-56 (=AM 5829=AD 336-337); 58 (=AM5831=AD 338/339); *Chronicon Paschale*, s. 21; Socrates, *Hist. Eccl.*, 2. 5; Sozomenus, *Hist. Eccl.*, 3. 2; Zonaras, 13. 5, s. 158.

208 Hanson, *Christian Doctrine*, s. 318-325.

209 Lenski, *Failure of Empire*, s. 235.

210 Socrates, *Hist. Eccl.*, 2. 36-37; Philostorgius, *Hist. Eccl.*, 4. 10; Sozomenus, *Hist. Eccl.*, 4. 16.

etmiş ve ruhbanlar açısından burada toplanmayı imkânsız kılmıştır.[211]

Deprem hakkında en detaylı bilgilendirmeyi yapan Ammianus Marcellinus'a göre, Nikomedeia ile aynı zamanlarda Asia, Pontos ve Makedonia gibi bölgelerde de şehirleri büyük zarara uğratan bir dizi deprem olmuştur. Fakat tekrarlayan bu felaketler içinde Nikomedeia'da cereyan eden deprem emsalsizdir.[212] Zira 24 Ağustos'ta bulutlarla kaplı, puslu ve fırtınalı bir günde yaşanan korkunç deprem bütün banliyöleriyle beraber Nikomedeia şehrini tamamen yerle bir etmiştir. Tepelerin yamaçlarındaki evler bile bir yandan diğer yana, birbirlerinin üzerine yıkılmışlardır; bütün şehirde eşlerini, çocuklarını ve akrabalarını arayanların feryatları yankılanmıştır. Durumun vahameti ancak bir süre sonra havadaki pus dağılıp aydınlık ortaya çıkınca anlaşılmıştır.[213]

Depremin henüz ilk anında enkaz altında kalanların çoğu ölmüştür. Sanki çöp yığını gibi toprak altına gömülenlerin dışında toprağın üzerinde de ceset yığınları birbirine karışmıştır. Enkaz altında kalıp da henüz ölmemiş olanlar ise açlıktan helak olmuşlardır. Bunlardan biri, Libanios'un çok yakın bir arkadaşı olan Aristaenetus isimli yüksek bürokrattır. Belki tapınaklarda ve özel konutlarda yaşayanların kurtulmuş olabilecekleri söylenmektedir, fakat patlak veren ve beş gün süren bir yangın bu umutları da tüketmiş, depremden kalan her şeyi silip süpürmüştür.[214]

---

211 Deprem hakkında malumat aktaran başlıca eskiçağ kaynakları için bk. Turhan Kaçar, "Eskiçağ Kaynaklarında İzmit Depremi", *Toplumsal Tarih*: 109, Ocak 2003.

212 Ammianus Marcellinus, 17. 7. 1.

213 Ammianus Marcellinus, 17. 7. 2-4.

214 Ammianus Marcellinus, 17. 7. 5-7; Aristaenetus açısından krş. Bradbury, *Selected Letters of Libanius*, s. 7.

Depremden bir-iki yıl sonra *Augustus* Constantius'un yerine Iulianus tahta çıkmış (361), Antiokheia'ya giderken çocukluk ve gençlik yıllarından pek çok hatırasını barındıran Nikomedeia'ya uğramıştır. Ammianus'a göre, Iulianus şehrin perişan hali karşısında kederlenerek ağlamış ve matem kıyafetlerine bürünmüştür. Rivayete göre, Iulianus depremin zararını telafi edebilmek amacıyla şehirde cömertçe pek çok harcama yapmış, sonrasında da Nikaia istikametinde kentten ayrılmıştır.[215] Ancak bir süre sonra patlak veren başka bir deprem hem Nikomedeia'nın kalan kısmını hem de Nikaia'nın büyük bölümünü yerle bir etmiştir.[216] Bu ise muhtemelen 2 Aralık 362'de cereyan eden diğer bir büyük depremdir.

Libanios ise Nikomedeia'yı yerle bir eden büyük depremin haberini aldığında büyük üzüntü yaşayarak kente bir ağıt yakmıştır. Önce Nikomedeia'nın güzelliğini duygusal bir anlatım tarzıyla tasvir eden bu ağıt, devamında depremin şehirde yarattığı tahribattan bahsetmektedir.[217]

24 Ağustos 358'de Nikomedeia'yı vuran büyük depremin kurbanları arasında şehrin piskoposu Cecropius da bulunmaktadır. Cecropius, Laodikeia piskoposu iken Arius yanlısı olduğu için Constantius tarafından 351'de Nikomedeia piskoposluğu görevine getirilmiştir. 358'e kadar geçen sürede bazı kilise meclislerine katılmak üzere kentten ayrılmış, genel itibariyle Constantius'un dinî siyasetiyle uyumlu bir din adamı olmuştur. 358'de yaşanan ve Nikomedeia'daki katedrali de yerle bir eden deprem Cecropius'un

---

215 Ammianus Marcellinus, 22. 9. 1-4; 13. 5.

216 Ammianus Marcellinus, 22. 13. 5; Deprem hakkında ayrıca bk. Philostorgius, *Hist. Eccl.*, 4. 10-11; *Chronicon Paschale*, s. 33; Sozomenus, *Hist. Eccl.*, 4. 16.

217 Libanius, *A Monody on Nicomedia, Destroyed by an Earthquake*, İngilizce trc. John Duncombe, Select Works of Julian, C. 2, 1784, ss. 227-242; Ayrıca, bu ağıtın kısmî bir Türkçe tercümesi için bk. Foss, *Nikomedia*, ss. 14-16.

da sonu olmuştur.[218] Philostorgius'a göre Cecropius'tan sonra şehre Onesimus piskopos olarak atanmıştır.[219]

Philostorgius'a göre, Nikomedeia'da toplanması plânlanan konsil için şehre ulaşmış olan on beş piskopos da deprem sırasında ölmüştür.[220] Sozomenus ise Cecropius da dâhil olmak üzere depremde sadece iki ruhbanın öldüğü iddiasında bulunmaktadır. Athanasios geleneğini takip etmesi sebebiyle Ariusçu ruhbanlardan nefret eden Sozomenus, Nikomedeia depremini ilahî adaletin tecellisi olarak yorumlamaktadır.[221] Zira eğer toplanmış olsa Nikomedeia Konsili Ariusçu ruhbanlarca domine edilecektir. Bu büyük deprem sebebiyle söz konusu konsilin Seleukeia'ya nakledilerek burada yapıldığını evvelce belirtmiştim. Böylece, depremin birçok alanda olduğu gibi dini yönden de Nikomedeia üzerinde önemli tesirler husule getirdiği söylenebilir.

3. Valens Döneminde (364-378) Nikomedeia ve Hıristiyanlık

Yaşanan büyük deprem afetlerinden sonra Nikomedeia elbette belirli oranlarda yeniden imar edilmiştir. Nitekim özellikle İmparator Iulianus'un bu amaçla önemli miktarda harcama yaptığı IV. yüzyıl tarihçisi Ammianus tarafından dile getirilmektedir.[222] Ancak Nikomedeia büyük deprem sonrasında eskisiyle aynı oranda olmasa da önemini daha ziyade sahip olduğu mevkii sayesinde nispeten korumayı başarmıştır. Şehir karadan ve denizden kolaylıkla ulaşılabilen bir yerdedir. Bilhassa Constantinopolis'ten Doğu'ya uzanan yol güzergâhı üzerinde bulunması mühim siyasî şahsiyetlerin IV. yüzyılın ikinci yarısında da Nikomedeia'ya sıkça uğramaları sonucunu vermiştir. Bu

---

218 *Chronicon Paschale*, s. 33.
219 Philostorgius, *Hist. Eccl.*, 5. 1.
220 Philostorgius, *Hist. Eccl.*, 4. 10.
221 Sozomenus, *Hist. Eccl.* 4. 16.
222 Ammianus Marcellinus, 22. 9. 3.

hususa bazı örnekler vermek mümkündür. Mesela İmparator Iulianus (361-363) İran (Sâsânî) seferine çıktığında Nikomedeia'da konaklamıştır.[223] Iulianus ile Iovianus'un kısa süreli hükümdarlıklarının ardından tahta çıkan Valentinianus (364-375), kardeşi Valens'i 365'de Nikomedeia'da imparator olmanın ilk adımı olarak *tribunus stabuli* ilan etmiştir.[224] Valens, Prokopios'un isyanı[225] sırasında asilere karşı operasyonları Nikomedeia'dan yönetmiştir.[226] Ülkenin siyasî gündemi açısından son derece önemli bu gibi gelişmelerin Nikomedeia'da cereyan etmesi, IV. yüzyılın ikinci yarısında şehrin hâlâ önemli bir merkez olmayı sürdürdüğünü göstermektedir.

Yine aynı döneme tekabül eden başka bir gelişme, İmparator Valens'in (365-378) öncelikle Bithynia bölgesini etkileyen Prokopios isyanıyla ilgili bir yaptırım teşebbüsüdür. Kilise tarihçisi Sokrates'e göre, Khalkedon halkından bir kısmının Prokopios isyanına destek vermesini gerekçe gösteren Valens, Khalkedon surlarının yıkılması emrini vermiştir. Buna karşın Constantinopolis ve Nikaia ile beraber Nikomedeia'dan da gelen heyetler imparatoru bu kararından vazgeçirmeye çalışmışlar ve bunda da başarı sağlamışlardır.[227]

Valens, Doğu hükümdarı olarak tahta çıktığı sıralarda Roma İmparatorluğu'nda Hıristiyan ruhbanlar arasındaki teolojik

---

223 Ammianus Marcellinus, 22. 9. 3-4.

224 Ammianus Marcellinus, 26. 4. 1-4.

225 Prokopios, 28 Eylül 365 tarihinde imparator ilan edilmiş olan isyancıydı. Prokopios, Roma İmparatoru Valens'i dehşete düşüren büyüklükte bir ordu tarafından desteklenerek imparator ilan edilmiş; Mayıs 366'da Valens'in emriyle feci şekilde öldürülmüştür. Çeşitli açılardan krş. Theophanes, s. 87 (AM 5859=AD 366/7); Ammianus Marcellinus, 27. 9. 7-11; Zonaras,13. 1-19, s. 181 vd; Socrates, *Hist. Eccl.*, 4. 5; Sozomenus, *Hist. Eccl*, 6. 8.

226 Foss, *Nikomedia*, s. 16.

227 Socrates, *Hist. Eccl.*, 4. 8.

münakaşa ve çekişmeler hızından hiçbir şey yitirmemiştir. O sıralarda ülkede çeşitli konularda farklı düşünceler taşıyan çok sayıda Hıristiyan grup mevcuttur. Ancak özellikle Nikaia Konsili taraftarlarıyla Ariusçular arasındaki çekişmeler kilise gündemini meşgul etmeyi sürdürmektedir. Valens, tıpkı Constantius gibi, Ariusçu ruhbanları desteklemeye yönelik bir dinî siyasetin mümessili olmuştur. Çünkü imparatorluğun Doğu bölümünü idare etmektedir. Buradaki ruhbanların ekserisi tarafından savunulan ilahiyat görüşü ekseninde kilise birliği arayışlarına kalkışmayı düşünmüştür.[228]

Kilise tarihçisi Sokrates'e göre, Valens bu amaçla ilk olarak 364-5 tarihinde toplanıp o sıralarda dinî gündemi oluşturan Lampsakos Konsili'nin temsilcilerini cezalandırmak istemiştir.[229] Çünkü bu konsili toplayanlar sadece Valens'in de taraftarı olduğu Ariusçu teolojiyi savunan ruhbanları aforoz etmekle kalmamışlar, aynı zamanda Ariminum'da ilan edilen Ariusçu iman formülünü de ıskartaya çıkarmışlardır.[230] Valens bu sırada Nikomedeia'ya gelmiştir. Burada bir konsil toplamış ve Kyzikos piskoposu Eleusios'u huzuruna çağırtmıştır. Rivayete göre, ondan Ariusçu görüşlere rıza göstermesini istemektedir. Eleusius ise bunu taraftar olmamasına rağmen cezalandırılma tehdidi altında bu teklifi kabul etmiştir. Ne var ki sonradan pişmanlık duyarak bu kararından caymış, bu yüzden de Kyzikos piskoposluğundan azledilmiştir.[231]

---

228 Socrates, *Hist. Eccl*,. 4. 6.

229 Lampsakos Konsili için bk. Theophanes, s. 86 (AM 5857=AD 364/5); Socrates, *Hist. Eccl.*, 4. 4; Sozomenus, *Hist. Eccl.*, 6. 7.

230 Socrates, *Hist. Eccl.*, 4. 6; İmparator Constantius'un iradesiyle Ariminum'da ve Nikomedeia'da batılı ve doğulu ruhbanlar tarafından birer konsil tertiplendiğini ve büyük deprem yüzünden Nikomedeia'da plânlanan toplantının Seleukeia'ya nakledildiğini daha önce söylemiştik.

231 Socrates, *Hist. Eccl.*, 4. 6-7.

Valens'in Hıristiyanlığa ilişkin olup yine Nikomedeia'da cereyan ettiği öne sürülen başka bir faaliyeti ise kaynaklarda çok daha geniş şekilde yer bulmuştur. Şöyle ki, Ariusçu ruhbanları desteklediği gerekçesiyle Valens'i hiç sempatik bulmayan ve onu mütemadiyen "sapkın" olmakla itham eden kilise tarihçileri, imparatorun 370 yılı civarında Nikomedeia'da bir ruhban katliamı yaptığını öne sürmüşlerdir. Ancak bu iddianın gerçeği hangi oranda yansıttığı meselesi araştırmacılar arasında tartışmalıdır.

Kilise tarihçisi Sokrates'e göre, İmparator Valens Constantinopolis'ten Antiokheia'ya doğru yola çıkar. Fakat aldığı bir haber üzerine yola devam edemez. Bu sırada Nikomedeia'ya ulaşmış bulunmaktadır. Haberler başkentten gelmiştir; Constantinopolis'in Ariusçu piskoposu Eudoksios ölmüştür. Yerine kimin atanacağı meselesi karşıt görüşlü Hıristiyan gruplar arasında adeta şiddetli bir kavgaya dönüşmüştür. Valens bu çekişmenin geniş çaplı bir nümayişe dönüşmesinden ve ülkenin siyasî durumunu tehdit etmesinden kaygılanır. Bu yüzden birliklerini Nikomedeia'dan Constantinopolis'e yollayarak bir takım tedbirler alır. Buna göre her iki tarafın adayları ile bu adayları atayan ruhbanlar derhal sürgüne gönderilirler. Ancak bu bile dinî çekişmeyi durduramaz. Çünkü Sokrates'e göre Ariusçu ruhbanlar imparatorun desteğine güvenerek ipleri tamamen kendi ellerine almak isterler, bu yüzden de zulüm yapmaktan geri durmazlar.[232]

Ariusçu ruhbanlardan zulüm gördüğü öne sürülen "dindar" bazı ruhbanlar başkentte yaşanan gelişmeler üzerine Nikomedeia'ya giderek Valens ile görüşme kararı alırlar. Urbanus, Theodoros ve Menedemos gibi seçkin bazı din adamlarını da ihtiva eden bu grup seksen kişiden müteşekkildir. Plânladıkları gibi Nikomedeia'ya ulaşırlar ve imparatorla

[232] Socrates, *Hist. Eccl.*, 4. 14-16

görüşürler; kendilerine reva görülen kötü muamelelerden şikâyet ederler. Rivayete göre Valens onlara karşı büyük bir hiddet duyar, fakat öfkesini toplantı sırasında gizler. Hemen sonrasında *praefectus* Modestus'a bu ruhbanların öldürülmeleri emrini verir. Sokrates'e göre bu ruhbanların öldürülme usulü alışılmışın dışında ve kayda değerdir. *Praefectus* aleni bir katliamın nümayişe sebep olabileceğine kanidir. Bu yüzden bir gemiye bindirilen ruhbanlar körfeze götürülürler. *Praefectus*un emri ile gemiyi ateşe veren mürettebat hemen sonrasında gemiden uzaklaşır. Ardından patlak veren şiddetli bir rüzgâr yanmakta olan gemiyi Dakibyza (Gebze) limanına sürükler ve gemideki ruhbanlar burada yanarak can verirler.[233]

Bu rivayetin tarihsel gerçeği hangi oranda yansıttığı veya böyle bir hadisenin Valens'in emri sonucunda yaşanıp yaşanmadığı tam olarak belli değildir. Zira Valens'i suçlayan bu katliam iddiası, Nikaia Konsili yanlısı olmaları sebebiyle Ariusçu kilise siyaseti izleyen Valens'e karşı peşinen düşmanca bir tavır sergileyen, onun siyasî şahsiyetini göz ardı edip onu sadece fanatik bir mezhep taraftarı gibi gösteren kilise tarihçilerinin eserlerinden gelmektedir.[234] Hâlbuki Valens'in salt mezhep taassubu içinde hareket edip din adına zulümler ve katliamlar yaptığı iddiası aslında büyük oranda gerçeği yansıtmamaktadır. Onun Nikaia Konsili yanlısı kilise tarihçilerinin eserlerindeki kötü şöhreti ise daha ziyade saltanatının sonunda karşılaştığı kötü akıbetten

---

[233] Socrates, *Hist. Eccl.*, 4. 14-16; Sozomenus; *Hist. Eccl.*, 6. 13-14; Zonaras, s. 180; Ayrıca bk. Zafer Duygu (trc.-notlar), "Urhoylu Ya⊠qub: Kronolojik Kanon", *Süryanî Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ: Hıristiyanlık, İslam, Siyasî Tarih*, Divan Yayınları, İstanbul 2017, ss. 143-144.

[234] Hıristiyan yazarların Valens'e ilişkin tutumlarına örnek olması açısından bk. *Chronicon Paschale*, s. 45; Sozomenus, *Hist. Eccl.*, 6. 7, 7. 6; Socrates, *Hist. Eccl.*, 4. 1, 9, 15; Theodoret, *Hist. Eccl.*, 4. 12; Malalas, 13. 34; Zonaras, 13. 15-16, s. 179-180; Theophanes, s. 85 (=AM 5857=AD 364-365); Krş. Hanson, *Christian Doctrine*, ss. 791-793.

neşet etmektedir. Zira Valens, 378 yılında Gotlar ile yaptığı bir savaşta irtihal ettikten sonra, hükümdarlığı sırasında takip ettiği dinî siyaseti yüzünden Nikaia Konsili yanlıları için kolay bir hedef haline dönüşmüştür. Aslında Valens'ten önce veya sonra pek çok imparator dinî açıdan yönettikleri bölgelerin bekasını dikkate alan politikalar izlemişlerdir. Ancak bunlardan pek azı Valens gibi felaket bir sonuçla karşılaşmıştır. Valens'in savaş meydanındaki ölümü Nikaia Konsili yanlılarına göre izlediği dinî siyasete karşılık ilahî bir cezalandırma olmuştur.[235]

Buradan hareketle kilise tarihçilerinin Nikomedeia'da cereyan ettiğini öne sürdükleri yukarıdaki katliam iddialarını değerlendiren N. Lenski, böyle bir hadisenin yaşanıp yaşanmadığını asla bilemeyeceğimizi, ancak bundan şüphe duymak için yeterince sebebe sahip olduğumuzu belirtmektedir. Lenski'ye göre, Valens'in öfkesinin boyutu bu hadise için bir gösterge değildir ve Valens düşük rütbeli ruhbanları yakarak öldürmenin kendisine pek fayda getirmeyeceğini muhtemelen biliyor olmalıdır. Hadise bir trajedidir, Valens'in kötü şöhretini daha da arttırmıştır, fakat onun bu olayda bir suçu yoktur. Valens, basitçe, başkentte yaşanan anlaşmazlıkları ve nümayişi bertaraf etmek istemiş ve bunu da başarmıştır. Ancak şanssızlığı, gemideki rahiplerin kötü bir kaderle karşılaşmaları olmuştur.[236] Bu kötü kader de Valens'ten hazzetmeyen kilise tarihçileri tarafından onun aleyhine bir propagandaya dönüştürülmüştür.

Sonuç olarak, yukarıda da gördüğümüz gibi, III. yüzyıl sonlarından itibaren Roma İmparatorluğu'ndaki en önemli merkezlerden birisi olarak ön plâna çıkan Nikomedeia, IV. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreklerinde yaşanan iki önemli gelişmeden olumsuz yönde etkilenmiştir. Bunların ilki, İmparator Constantinus'un

---

235 Noel Lenski, "Valens and the Monks: Cudgeling and Conscription as a Means of Social Control", *Dumbarton Oaks Papers* 58, 2004, s. 93.

236 Lenski, *Failure of Empire*, ss. 250-251.

kraliyet sarayını Nikomedeia'dan alarak boğazdaki Byzantion'un üzerine yeni inşa ettirdiği Constantinopolis şehrine taşıması olmuştur. Diğeri ise 358 ve 362 yıllarında cereyan edip Nikomedeia'yı yerle bir eden şiddetli depremlerdir. Nikomedeia'nın bu hadiselerden sonra bile hâlâ önemli bir merkez olduğu söylenebilir. Ama bunun eskisinden daha düşük bir seviyede olduğu muhtemelen takdir edilecektir. Nikomedeia, ayrıca kaynaklarda İmparator Valens dönemine atfedilen ve detayları çok bilinmeyen Hıristiyanlık içi tartışmalara dair olumsuz birtakım hadiselere de tanık olmuştur. Ancak bu hadiseler şehrin önemli bir merkez olmasından değil, imparatorun o sırada şehirde bulunmasından kaynaklanmaktadır.

IV. Bithynia'da Kilise Hiyerarşisinin Belirlenmesi

Bithynia bölgesindeki kilise çevrelerinde IV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren su üstüne çıkmaya başlayan birtakım anlaşmazlıklar V. yüzyıl ortalarında toplanan Khalkedon Konsili'nde (451) nihai olarak çözüme kavuşturulmuştur. Görülen o ki, meselenin temeli Bithynia bölgesindeki kilise hiyerarşisinin belirlenmesi üzerinedir. Bu çerçevede Nikomedeia Kilisesi'nin Constantinopolis ve özellikle Nikaia kiliseleriyle ilişkileri önplâna çıkmaktadır. Kaynaklardaki bazı verilerden anlaşılan ise Nikomedeia ile Nikaia arasındaki dinî rekabetin aslında iki şehir arasında yaşanan ve mazisi çok eskilere kadar dayanan çekişmeden neşet ettiğidir.

1. Nikomedeia'nın Dinî Açıdan Komşu Şehirlerle İlişkileri

Nikomedeia Kilisesi IV. yüzyıldan V. yüzyıla girilirken Nikomedeia halkının da iştirak ettiği küçük çaplı bir takım nümayişler yaşamıştır. Bu kargaşa ortamı, Constantinopolis piskoposu Ioannes Khrysostomos'un (398-404), cemaati tarafından çok sevilen Nikomedeia piskoposu Gerontios'u azletmesinden kaynaklanmıştır. Konunun yegâne muhatapları bu iki kilise de değildir,

çünkü dönemin başka bir meşhur din adamı olan Mediolanumlu Ambrosius da hadiseye müdahil olmuştur.

Kilise tarihçisi Sozomenus'a göre, ismi geçen bu Gerontios, Mediolanum'da Ambrosius'un idaresi altında görev yapan bir diakondur. Ancak Gerontios'un kendisiyle ilgili çok tuhaf iddialar taşıdığı söylenmektedir. O, geceleri müşahede ettiği birtakım metafizik görümlerden dem vurmakta ve bu konuyu vaazlarına kadar taşımaktadır. Bunu öğrenen Ambrosius ise bu gibi saçma iddiaların Tanrı'nın bir diakonuna yakışmadığını söylemiştir. Hatta Gerontios'tan bir süreliğine inzivaya çekilmesini ve pişmanlık duyup tövbe edene kadar bu halde kalmasını istemiştir.[237]

Kilise tarihçilerinin tasvirine göre Gerontios mahir bir hekimdir, zeki bir insandır, nasıl arkadaş edineceğini bilen birisidir. Ambrosius'un nasihatini dinlememiş, Constantinopolis'e giderek kısa zamanda burada nüfuzlu arkadaşlar edinmiştir. Muhtemelen bu olgunun da yardımıyla çok geçmeden Nikomedeia piskoposluğuna atanmıştır. Bu gelişmeyi duyan Ambrosius ise Constantinopolis piskoposu Nektarios'a (381-397) yazarak Gerontios'un derhal piskoposluk makamından azlini talep etmiştir. Bu talep, kilise görevlerinin suiistimal edilmesinin doğru bir usul olmadığını Nektarios'a hatırlatmaktadır. Nektarios da aslında bu öğüdü dikkat-i nazara alma taraftarıdır. Fakat buna rağmen Gerontios'u azletmemiştir. Çünkü Nikomedeia halkının Gerontios'u sevdiğini ve şehrin böyle bir durumda direnç göstereceğini sezmiştir.[238]

Constantinopolis'in bir sonraki piskoposu Ioannes Khrysostomos bu konuyla daha kararlı şekilde ilgilenerek Gerontios'u Nikomedeia piskoposluğundan azletmiş ve yerine Pansofios'u

---

237 Sozomenus, *Hist. Eccl.*, 8. 6.

238 Sozomenus, *Hist. Eccl.*, 8. 6.

atamıştır (401). Pansofios dindar ve ölçülü bir ruhban olsa da Nikomedeia halkı bu atamaya tepki göstermiştir. Nikomedeialılar bu yüzden hem kendi şehirlerinde hem başkentte kargaşa çıkarmaya başlamışlardır. Çünkü şehirlerine yeniden Gerontios'un atanmasını istemişlerdir. Ancak bütün uğraşlarına karşın herhangi bir başarı elde edememişler ve kendilerine atanmış olan din adamını kabul etmek zorunda kalmışlardır.[239]

Sozomenus tarafından anlatılan bu öyküye bakarak, Hıristiyanlığın ve kilisenin IV. yüzyıl sonlarındaki yapısı hakkında bazı çıkarımlar yapılabilir. Örneğin, herhangi bir şehre din adamı olarak atanabilmek için liyakat prensibinden daha önemli bazı bağlantılar kurulması gerektiği[240] bu anlatımdan hareketle söylenebilir. Ancak burada Gerontios bahsi vesilesiyle konumuz açısından karşımıza çıkan en önemli olgu, Ambrosius'un Gerontios'un azli için Constantinopolis piskoposu Nektarios'tan talepte bulunması ve ayrıca bu azlin yine başkentin bir sonraki piskoposu Ioannes Khrysostomos tarafından yapılmış olmasıdır. Bu bağlamda Nikomedeia'nın dinsel açıdan o sıralarda başkent kilisesine bağlı olduğu intibaı uyanmaktadır ki, bu yüzden Nikomedeia'nın söz konusu dönemde kilise hiyerarşisi açısından durumunu ve başkentteki kilise ile ilişkisini ele almak gerekir. Nikomedeia Kilisesi'nin Bithynia bölgesinin diğer bir önemli şehri olan Nikaia ile ilişkisini de konunun aynı kapsamda incelenmesi gereken başka bir boyutu olarak görmek mümkündür. Bu ilişkilerin IV. yüzyılın ikinci yarısında rekabet yönüyle ön plâna çıktığı gözlenmektedir. Ancak aslında bu

---

239 Sozomenus, *Hist. Eccl.*, 8. 6.

240 Bu hususun Constantinopolis piskoposu Nektarios açısından bir değerlendirmesi için bk. Turhan Kaçar, "The Election of Nectarius of Tarsus: Imperial Ideology, Patronage and *Philia*", C. XLIV – XLIX, *Papers presented of the Fifteenth International Conference on Patristic Studies held in Oxford 2007*, ed. J. Baun – A. Cameron – M. Edwards – M. Vinzent, Peeters: Leuven – Paris – Walpole 2010, ss. 307 – 313.

rekabetin politik bağlamıyla oldukça uzun bir mazisi olduğu da anlaşılmaktadır.

Romalılar tarafından yönetilen Akdeniz Havzası'ndaki bazı şehirlerin Antik Çağ'da birbirleriyle yaşadıkları rekabete dair izler kaynaklarda bazı izler bırakmış ve bu sebeple kimi modern araştırmalara konu olmuştur. Bu bakımdan Efesos'un Pergamon ve Smyrna gibi şehirlerle veya Tyros'un Sidon'la yaşadığı rekabeti örnek olarak göstermek mümkündür. Bithynia bölgesinin önde gelen iki şehri Nikomedeia ile Nikaia'nın da mazisi eski tarihlere kadar dayanan bir mücadelenin tarafı oldukları kaynaklarca vurgulanmaktadır. Hatta kimi zaman oldukça şiddetli merhalelere tırmanan bu rekabetin ülkenin kaderini tayin eden son derece önemli siyasî hadiselerde de kendisini gösterdiği açıkça anlaşılmaktadır.

Bu hususa dair dikkat çekici bir örnek tarihçi Herodianos'tan (ö. 240) hareketle ortaya konulabilir. Herodianos, Septimus Severus ile Pescennius Niger arasındaki iç savaşı (193-4) betimlerken Nikomedeia ile Nikaia'nın karşıtlığını şu sözlerle ortaya koymaktadır:

> Bithynia'da Kyzikos hadiselerinden hemen sonra Nikomedeia şehri Severus'a elçiler yollayarak ona katıldı. (Nikomedeialılar) onun ordusunu kabul ettiler ve onunla beraber yer alacaklarına dair söz verdiler. Buna karşın, Nikaia halkı ise Nikomedeia'dan nefret ettikleri için diğer tarafı seçtiler; Niger'in ordusunu kabul ettiler. Kendi istikametlerine kaçan firarileri ve Niger'in yolladığı askerleri Bithynia'da tutacaklardı. Bu her iki şehirden sanki ordu karargâhlarından çıkar gibi fırlayan birlikler birbirleriyle çarpıştılar.[241]

Herodianos'un bu son cümlesi araştırmacılar tarafından coğrafî gerçeklerle uyuşmadığı gerekçesiyle ve haklı olarak makul bir

---

[241] Herodian, 3. 2. 9 - 10.

bilgi olarak kabul edilmemektedir.[242] Buna rağmen bu kaydın genel olarak Bithynia bölgesinde Nikomedeia ile Nikaia arasındaki rekabeti açıkça gözler önüne serdiğine de şüphe yoktur.

Roma şehirleri arasındaki rekabet her şeyden önce bunların taşımaya hak kazandıkları unvanlar bağlamında belirginleşmektedir. O dönemde şehirler etnik, dinî ve kültürel açılardan çoğunlukla benzer özellikler taşıdıkları için rekabetleri sırasında sahip oldukları onur unvanları ön plâna çıkmaktadır. Bu durum özellikle Nikomedeia ile Nikaia arasındaki rekabet açısından böyledir. Bithynia bölgesinde μετρόπολις (*metropolis*) unvanını taşıma hakkı sadece Nikomedeia'ya mahsustur. Ancak Nikomedeia o dönemlerde büyük önem taşıyan πρώτη (*prote* – ilk, birinci) unvanını Nikaia ile paylaşmak durumundadır. Zamanla bu durum Nikomedeia lehine değişmiştir. Çünkü yukarıda sözü geçen savaşta Septimus Severus'un siyasî rakibi Niger'i mağlup etmesi, galip tarafın safında yer alan Nikomedeia lehine bazı sonuçlar vermiştir. Nikomedeia'nın "Bithynia'nın Birinci Şehri" olduğu iddiası, mağlup tarafı destekleyen Nikaia şehrinde ve civarında bulunan anıtlarda bile işte bu yüzden görülmeye başlanmıştır.[243] Dolayısıyla Nikaia bu unvanını yitirmiş olmaktadır. Şehirlerin taşıdıkları bu gibi unvanların önemi onların emsalleri karşısındaki konumunu ortaya koymasından ileri gelmektedir. Yani bunlar basit unvanlar değildir; örneğin oyunlarda veya festivallerde çeşitli şehirlerden temsilcilerin protokol açısından kıdem sıralaması bu unvanlar esas alınarak belirlenmiştir.[244]

---

[242] Tønnes Bekker Nielsen, "Herodian on Greek and Roman Failings", *Roman Rule in Greek and Latin Writing*, ed. J. M. Madsen – R. Rees, Brill: Leiden-Boston 2014, s. 231.

[243] John Paul Lotz, *Ignatius and Concord: The Background and Use of the Language of Concord in the Letters of Ignatius of Antioch*, Peter Lang: New York 2007, ss. 76 – 77.

[244] Maud W. Gleason, "Greek Cities Under Roman Rule", *A Companion to the Roman Empire*, ed. David S. Potter, Wiley-Blackwell 2010, s. 246.

Nikomedeia ile Nikaia arasındaki politik rekabet zamanla kilise çevrelerine de sıçramış olmalıdır. Roma İmparatorluğu'ndaki kilise yapılanması mevcut idarî yönetim usulüne göre düzenlenmiştir. Buna göre, metropolit unvanı taşıyan Hıristiyan ruhban aynı zamanda metropolisin, yani eyaletin dinî anlamda en yetkili piskoposluk kürsüsü ile bu şehrin başpiskoposudur. Roma'nın yönetim şeklini benimseyen kilisede bir piskopos bir şehri ve şehrin civarındaki mıntıkayı yönetmektedir. Eyaletin başkenti olan şehrin "metropolit" denilen din adamı ise eyaletteki diğer tüm piskoposların üzerinde otorite sıfatıyla yetkili görülmüştür.

Buradan hareketle anlaşılmaktadır ki, Nikomedeia ve Nikaia kiliseleri arasında baş gösteren anlaşmazlık en basit şekliyle Bithynia bölgesindeki dinî otoritenin nasıl paylaşılacağı meselesi üzerinedir. Araştırmamızın ilk sayfalarında üzerinde durduğumuz gibi, henüz I. yüzyılda Petros veya Yuhanna tarafından görevlendirilmesi nedeniyle öğrencilerden Prokhoros tarafından kurulduğunu öne süren Nikomedeia Kilisesi'nin piskoposu Bithynia'nın metropolitidir. Başka bir ifadeyle, Nikomedeia metropoliti Bithynia'da yer alan diğer tüm şehirler gibi Nikaia piskoposunun da üzerinde yetki sahibi bir din adamıdır.[245]

Bütün bu olgulara rağmen iki şehrin kiliseleri arasındaki rekabet onur unvanları bahsini şekillendiren politik rekabete kıyasla oldukça geç bir dönemde ortaya çıkmıştır. Bilhassa Ariusçu tartışmaların dinî gündemi belirlediği Nikaia Konsili (325) sırasında ve sonrasındaki dönemde Nikomedeia ve Nikaia kiliseleri aynı ülkü için müşterek bir hareket tarzı belirlemişlerdir. Zira her iki kilise de Ariusçu ruhbanlar tarafından yönetilmiş ve bu suretle iki kilise arasında teolojik bir birlik sağlanmıştır. Kilise çevrelerindeki teolojik anlaşmazlıkların arka plânda çoğunlukla politik rekabet barındırdığı göz önüne alınırsa, aralarındaki politik

245 Levick, "Urbanization in the Eastern Empire", s. 329.

çekişmeye karşın Nikomedeia ile Nikaia'nın IV. yüzyılın birinci yarısındaki ittifakı dikkate şayandır. Genel olarak bakılırsa evrensel nitelikteki ilk kilise meclisinin Nikaia'da toplanması Nikomedeia açısından bir hoşnutsuzluk sebebi gibi düşünülebilir. Ama konsilin arifesinde, sırasında ve sonrasında kader birliği yaptıkları anlaşılan Nikomedeialı Eusebios ve Nikaialı Theognis'in temsil ettikleri kiliseleri o günkü koşullarda böyle bir anlaşmazlık ve çekişme haline sokmaları hiç makul bir gelişme değildir. Başka bir deyişle, Nikaia Konsili sırasında veya hemen sonrasında söz konusu iki kilise arasında uyum ve birlik anlayışı egemen olmuş gibidir.

Herhalde zamanla şartlar biraz değişmiş olmalıdır. Çünkü IV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kilise hiyerarşisi meselesi Hıristiyanlık bünyesinde gündemi fazlasıyla meşgul eden başlıca problemlerden biri haline dönüşmüştür. Nikomedeia Kilisesi'nin Constantinopolis ve Nikaia gibi iki farklı kiliseyle ilişkileri işte bu noktada müşterek bir bağlama oturmaktadır. Zira İmparator II. Theodosios (379-395) yeni Roma olduğu gerekçesiyle Constantinopolis'in kilisesini evrensel statüye yükselterek Roma'nın ardından ikinci saygınlık mertebesine yerleştirmiştir. Bu gelişme 381'de toplanan Constantinopolis Konsili'nin 3 numaralı kanonuyla sağlanmıştır. Konsilin bize ulaşan kanonları arasında her ne kadar Constantinopolis Kilisesi tarafından yönetilecek bölgeler sayılmamışsa da, Nikomedeia merkezli Bithynia'nın bu konsille beraber dinî yönden başkente bağlandığı anlaşılmaktadır. Binaenaleyh Nikomedeia piskoposu Gerontios'un azli için IV. yüzyıl sonunda Nektarios ve Ioannes Khrysostomos gibi başkent piskoposlarının devreye girmesi veya Mediolanumlu Ambrosius'un bu hususta başkent kilisesine müracaatı herhalde bu olguya işaret etmektedir. Dinî açıdan Nikomedeia ile Nikaia arasındaki anlaşmazlık ise yarım asır daha sürmüş ve nihayet V. yüzyıl ortalarında toplanan Khalkedon Konsili'nde (451) masaya yatırılmıştır.

2. Khalkedon Konsili (451) ve Nikomedeia Kilisesi

Aslında Nikomedeia ve Nikaia kiliseleri arasında bir süredir rekabet yaşandığı olgusu büyük oranda Khalkedon Konsili'nden hareketle öğrenilmektedir. Zira bu rekabet Khalkedon Konsili tutanakları kanalıyla gün yüzüne çıkmaktadır. 451'de toplanan bu konsilde 30 Ekim günü 13. veya 14. oturumda gündeme oturup bir gün boyunca tartışmalara sebebiyet veren anlaşmazlık, Nikomedeia ve Nikaia kiliseleri arasındaki yetki ve nüfuz mücadelelerinden kaynaklanmaktadır.

Konsil tutanaklarından görüldüğü kadarıyla anlaşmazlığın tarafları Bithynia'nın metropolisi Nikomedeia piskoposu Eunomios ile Nikaia piskoposu Anastasios olmuşlardır. Bunlar arasında zuhur eden görünürdeki problem Nikaia'ya komşu Basilinopolis (Orhangazi-Çeltikçi köyü) üzerinde hangisinin nüfuz ve yetki sahibi olduğu meselesidir. Tahmin edileceği üzere, Basilinopolis bahanesiyle bölgenin iki büyük kilisesi kilise hiyerarşisi açısından birbirlerine karşı konumlarını yasal olarak belirginleştirmek istemektedir. Başka türlü okuyacak olursak, Nikaia Kilisesi, kendi üzerindeki Nikomedeia otoritesini böyle bir yol izleyerek sınamak istemiş olmalıdır.

Basilinopolis aslında küçük bir kasabadır. Ancak bir asır önce İmparator Iulianus burayı annesi Basilina'nın doğum yeri olması nedeniyle şehir yapmıştır. O tarihlerden itibaren Nikaia ile Basilinopolis arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Buradan hareket eden Nikaia piskoposu Anastasios, Basilinopolis Kilisesi üzerinde kendi yetkisinden dem vurmakta, Nikomedeia ise metropolis olması sebebiyle yetkinin kendi uhdesinde bulunduğunu öne sürmektedir. Nikomedeia piskoposu Eunomios Nikaia'nın Basilinopolis üzerindeki iddialarını imparatorluk makamına götürmüş, meselenin Khalkedon Konsili'nde çözüme kavuşturulması kararlaştırılmıştır. Bu yüzden Eunomios bu problemi konsil gündemine taşımıştır.

İki ruhban arasındaki bu çekişme, meselenin bir yönüyle aslında yaklaşık bir asır önce Roma tahtına çıkan Valentinianus (364-375) ile Valens'in (364-378) hükümdarlık dönemine dayandığını göstermektedir. Çünkü Nikaia piskoposu Anastasios, konsil sırasında Valentinianus'un Nikaia'ya metropolis statüsü veren bir fermanını sunmuştur. Karşı atağa geçen Nikomedeia piskoposu Eunomios ise Anastasios'un bu iddiasına bizzat aynı imparatorun başka bir fermanıyla yanıt vermiştir. Buna göre Valentinianus'a ait bu fermanın Nikomedeia'nın haklarını sınırlamak veya azaltmak gibi bir muhteviyatı bulunmamaktadır.

Khalkedon Konsili'nin 28 numaralı kanonu Constantinopolis Kilisesi'nin diğer bazı bölgelerle beraber Bithynia üzerindeki otoritesini de onaylamaktadır. Bu çerçevede, Nikaia piskoposu bu sefer de başkent patriği Ioannes Khrysostomos'tan vaktiyle aldığı bir mektubu delil göstererek Basilinopolis üzerindeki yetkisi meselesinde ısrar etmiştir. Nikomedeia piskoposu ise yine Constantinopolis'ten aldığı daha eski tarihli bir mektubu gündeme getirerek Nikaia piskoposunun Basilinopolis üzerinde aforoz yetkisi bulunmadığını kanıtlamıştır. İki taraf arasında süren bu mücadelenin sonunda konsil tarafından Nikomedeia haklı bulunmuş ve bu kilisenin Nikaia üzerindeki "otorite" olma statüsü onaylanmıştır.[246]

Nikomedeia merkezli Bithynia bölgesi bundan sonra kesin olarak Constantinopolis'e bağlı bir dinî birim haline dönüşmüştür.

---

246 Richard Price – Michael Gaddis (tercüme-sunum-notlar), *The Acts of the Council of Chalcedon*, 13. Oturum, Translated Texts for Historians, Liverpool (University Press) 2005, ss. 23-33; Ayrıca krş. Heinz Ohme, "Sources of the Greek Canon Law to the Quinisext Council (691/2): Councils and Church Fathers", *The History of Byzantine and Eastern Canon Law to 1500*, ed. W. Hartmann – K. Pennington, The Catholic University of America Press: Washington 2012, s. 61; Foss, *Nikomedia*, s. 18.

Khalkedon Konsili'nin 28 numaralı kanonu beraberinde getirdiği büyük tartışmalara rağmen 381 Konsili'nin 3 numaralı kanonunu onaylamış ve başkent kilisesinin Aleksandreia ve Antiokheia kiliselerinden daha imtiyazlı bir statüde bulunduğunu tasdik etmiştir. Böylece Trakya, Asia ve Pontos gibi piskoposluk bölgeleri, yani bütün Anadolu ile birlikte Bithynia ve Nikomedeia kiliseleri kesin olarak başkent kilisesine bağlanmıştır.[247]

[247] Deno John Geanakoplos, *Constantinople and the West: Essays on the Late Byzantine (Palaeologan) and Italian Renaissances and the Byzantine and Roman Churches*, The University of Wisconsin Press 1989, s. 170.

Sonuç ve Değerlendirme

Bithynia bölgesinde ve bölgenin metropolisi Nikomedeia'da Hıristiyan varlığı tarihsel açıdan en erken I. yüzyıl sonlarına ve II. yüzyılın erken tarihlerine kadar götürülebilmektedir. Bunun daha öncesine atıf yapan kilise rivayetleri ise daha ziyade mit karakteri taşımaktadır.

III. yüzyılın son çeyreğine kadar geçen süreç bağlamında, kaynaklar Hıristiyanlığın Bithynia bölgesindeki ve Nikomedeia'daki geçmişi hakkında yetersiz bilgiler vermişlerdir. Ancak eldeki kayıtlardan Hıristiyanlığın bu bölgede II. ve III. yüzyıllarda istikrarlı bir yükseliş gösterdiği söylenebilir. Bithynia'da bu uzun dönemde Hıristiyanların sayısı çoğalmış, Hıristiyan tapınakları artmış, Hıristiyan cemaatler toplumun her kesimini ve kimi zaman üst tabakalarını temsil eden insanlardan oluşmuştur. II. ve III. yüzyıllarda "sapkın" kabul edilen bazı Hıristiyanlık akımlarının Nikomedeia'da etkili olduğu ve bu çerçevede şehrin, Hıristiyan ruhbanlarca ülke çapında oluşturulmaya çalışılan iletişim ağının bir parçasını teşkil ettiği görülmektedir.

Nikomedeia III. yüzyılın son çeyreğinden itibaren ülkede siyasî bir merkez olarak yükselmiştir. Bu durum Nikomedeia'nın Hıristiyanlığa ilişkin dinî içerikli konular açısından da ülkenin en

önemli merkezlerinden birisi olarak sivrilmesi sonucunu vermiştir. Nitekim IV. yüzyıl ortalarına kadar Hıristiyanlığın Roma yönetimi ile ilişkileri bağlamında kilit rol oynayan Nikomedeia, Hıristiyanların devlet tarafından kovuşturulmalarına veya liberal bir ortama kavuşturulmalarına yol açan fermanların yayınlandığı ve ilk olarak uygulandığı yer olmuştur. Nikomedeia'nın aynı süreç boyunca Hıristiyanlığın en önemli gündem maddesi olarak göze çarpan Ariusçu teoloji için de başlıca kale vazifesi üstlendiği müşahede edilmektedir. Bunun altında ise her şeyden çok şehrin piskoposu Eusebios'un Ariusçu görüşlerin önderliğini üstlenmesi ve imparatorlar ile saray üzerinde büyük nüfuz sahibi olması gibi sebepler yatmaktadır.

IV. yüzyılın ikinci çeyreğinde Constantinopolis ülkenin yeni siyasî merkezi olarak sivrilmeye başlamıştır. 358'de yaşanan şiddetli bir deprem ise Nikomedeia'yı büyük bir enkaz yığınına çevirmiştir. Bu iki gelişme, Nikomedeia'nın uzun süredir temayüz ettiği politik önemi bir derece aşağıya çekmiştir. Buna rağmen kolay ulaşımı ve başkentten doğuya uzanan yol güzergâhı üzerinde bulunması gibi özellikleri Nikomedeia'nın bundan sonraki süreçte de eskisiyle aynı oranda olmasa da önemli bir şehir olmayı sürdürmesini sağlamıştır. Nitekim IV. yüzyılın ikinci yarısında mühim siyasî şahsiyetlerin uğrak yeri olması Nikomedeia'nın bu süreçte de önemli dinî gelişmelere ev sahipliği yapması sonucunu vermiştir.

IV. yüzyılın ikinci yarısı, Hıristiyanlığa ilişkin meselelerin başka bir boyutu olarak Bithynia bölgesinde Nikomedeia ve Nikaia kiliseleri arasındaki rekabeti ön plâna çıkarmıştır. Söz konusu bu rekabet Khalkedon Konsili'nin (451) tutanaklarından gözlenmektedir. Söz konusu tartışmalar bölgenin metropolisi olan Nikomedeia'nın Nikaia üzerinde dinî yönden otorite olduğunun onaylanması şeklinde sonuçlanmıştır. Aynı çerçevede 381 Konsili'nden itibaren Constantinopolis'e bağlı bir metropolitlik

statüsü taşıdığı anlaşılan Nikomedeia, Khalkedon Konsili'nin 28 numaralı kanonuyla resmî olarak diğer bazı bölgelerin metropolisleriyle birlikte başkent kilisesine bağlanmıştır.

Nikomedeia V. yüzyıl ortalarından sonra önemli bir şehir olma vasfını uzun bir süre daha korumuştur. Ancak deprem felaketleri bu şehrin yakasını hiçbir zaman bırakmamıştır. Khalkedon Konsili'nden sonraki bir asır içinde Nikomedeia'da iki büyük deprem daha yaşanmıştır. Bilhassa 554 yılı depremi şehri bir kez daha enkaza çevirmiştir. Iustinianus'un imparatorluğu döneminde (527-565) ise iktisadî, siyasî ve askerî yönlerden Nikomedeia'yı olumsuz yönde etkileyen bazı gelişmeler husule gelmiştir. Bütün bu gelişmelerin Nikomedeia'nın politik ve dinî bir merkez olarak konumunu ve önemini biraz daha aşağıya çekmiş olması muhtemeldir.

Kaynakça

Ackroyd P. R. – Evans, C. F. (ed.), *The Cambridge History of Bible, C. 1. From the Beginnings to Jerome*, Cambridge University Press 1970.

Anastos, Milton V., "The Edict of Milan (313): A Defence of its Traditional Authorship and Designation", *Revue des etudes byzantines*, C. 25, 1967, ss. 13-41.

Athanasius, *Against the Arians: Discourse 1*, NPNF, Seri 2, C. 4, ed. Philip Schaff, New York 1892.

Athanassiadi, Polymnia, *Julian: An Intellectual Biography*, Routledge Revivals, 2014

Barnes, Timothy D., *Athanasius and Constantius: Theology and Politics in the Constantinian Empire*, Harvard University Press 2001.

Barnes, Timothy D., *Constantine and Eusebius*, Harvard University Press 1981.

Barnes, Timothy D., *Constantine: Dynasty, Religion and Power in the Later Roman Empire*, Villey-Blackwell: Oxford 2014.

Barrera, Julio Trabolle, *The Jewish Bible and the Christian Bible: An Introduction to the History of the Bible*, İspanyolca'dan İngilizce trc. W. G. E. Watson, Brill: Leiden 1998.

Baur, Ferdinand Christian, *Paul the Apostle of Jesus Christ, His Life and Work, His Epistles and His Doctrine: A Contribution to a Critical History of Primitive Christianity*, İngilizce trc. Edward Zeller, Edinburgh 1876.

Baus, Karl, *From the Apostolic Community to Constantine*, (History of the Church, ed. H. Jedin-J. Dolan, C. I), Crossroad: New York 1982.

Blackman, E. C., *Marcion and His Influence*, London 1948.

Blomberg, Craig L., *From Pentecost to Patmos: An Introduction to Acts Through Revelation*, B & H Publishing: Nashville 2006.

Boyd, Gregory A. – Eddy, Paul Rhodes, *Lord or Legend: Wrestling with the Jesus Dilemma*, Grand Rapids: Michigan 2007.

Bracht, Thielem J. Von, *The Bloody Theatre or Martyrs' Mirror of the Defenceless Christians*, Lancester Conty 1837.

Bradbury, Scott (tercüme, sunum, notlar), *Selected Letters of Libanius from the Age of Constantius and Julian*, (Translated Text for Historians), Liverpool (University Press) 2004.

Brandis, C. G., "Roma Yönetim Tarihine Dair Araştırmalar", *Hermes: Zeitschrift für klassische Philologie*, Berlin 1896, Türkçe trc. Ali Ayvaz (tarihsiz).

Browning, Robert, *The Emperor Julian*, University of California Press: Los Angeles 1976.

Bunson, Matthew, *Encyclopedia of the Roman Empire*, New York 2002.

Burckhardt, Jacob, *The Age of Constantine the Great*, İngilizce trc. Moses Hadas, London 1949.

Butler, Alban, *The Lives of the Fathers, Martyrs and Other Principal Saints*, London 1821.

Butler's Lives of the Saints, Gözden geçirip yayınlayan: Peter Doyle, Burns & Oakes 1997.

Carson, D. A. - Moo, D. J., *Introduction to the New Testamen*t, 2. Basım, Michigan: Grand Rapids 2005.

Chronicon Paschale (284-628), İngilizce tercüme, sunum ve notlar: Michael Whitby-Mary Whitby, Translated Text for Historians: 7, Liverpool (University Press) 2007.

Cragun, Rodger – Kessler, Thomas, *Christianity: Endangered or Extinct: A People's History of Christianity*, C. I, Outskirts: Denver 2014.

Çelik, Mehmet, *Fener Patrikhanesinin Ökümeniklik İddiasının Tarihi Seyri (325-1453)*, İzmir, 2000.

Çelik, Mehmet, *Siyasal Sistem Açısından Bizans İmparatorluğu'nda Din–Devlet İlişkileri-I (Kuruluşundan X. Yüzyıla Kadar)*, Üçüncü Basım, İzmir, 1999.

Çelik, Mehmet, *Süryani Kilisesi Tarihi*, İstanbul 1987.

Çoban, Bekir Z., *Hıristiyanlıkta Papalık Kurumu: Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Bugünkü Durumu*, Basılmamış Doktora Tezi, 2007.

Dam, Raymond Van, *The Roman Revolution of Constantine*, Cambridge University Press: New York 2008.

Davis, William Stearn, *Reading in Ancient History: Illustrative Extracts From the Sources III. Rome and the West*, USA 1913.

Digeser, Elizabeth DePalma, *The Making of a Christian Empire: Lactantius and Rome*, Cornell (University Press) 2000.

Doherty, Earl, *The Jesus Puzzle: Did Christianity Begin with a Mythical Christ? Challenging the Existence of an Historical Jesus*, Ottawa 1999.

Drews, Arthur, *The Christ Myth*, Almanca'dan İngilizce trc. C. Delisle Burns, London 1910.

Duygu, Zafer, (trc.-notlar), "Urhoylu Yacqub: Kronolojik Kanon", *Süryanî Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ: Hıristiyanlık, İslam, Siyasî Tarih*, Divan Yayınları, Ankara 2016.

Duygu, Zafer, "İlk İki Yüzyılın Pagan Kaynaklarında Nasıralı İsa", *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi*, 3:2, 2017, ss. 57-81.

Duygu, Zafer, "Nasıralı İsa'nın Erken Dönem Yahudi Literatürüne Yansımaları", *Mukaddime*, 8:1, 2017, ss. 155-172.

Duygu, Zafer, Hıristiyanlık ve İmparatorluk: Geç Antikçağ'da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları, İstanbul, Divan Yayınları 2017.

Duygu, Zafer, Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ: Hıristiyanlık, İslam, Siyasî Tarih, İstanbul: Divan Yayınları 2017.

Edmundson, George, *The Church in Rome in the First Century: An Examinations of Various Controverted Questions Relating Its History, Chronology, Literature and Traditions*, 2008.

Edwards, Mark, "The Constantinian Circle and the Oration to the Saints", *Apologetics in the Roman Empire: Pagans, Jews and Christians*, ed. M. Edwards-M. Goodman-S. Price, Oxford University Press 2002.

Edwards, Mark, "The First Council of Nicea", *The Cambridge History of Christianity: Origins to Constantine*, ed. Margaret M. Mitchell-Frances M. Young, Cambridge University Press 2006

Ehrman, Bart D., *Jesus: Apocalyptic Prophet of the New Millenium*, Oxford University Press 1999.

Epiphanius, *The Panarion of Epiphanius of Salamis*, İngilizce ter. Frank Williams (I. ve II. kitaplar), Brill: Leiden-Boston 2009.

Eusebius, *Ecclesiastical History* (*Historia Ecclesiastica*), NPNF, Seri 2, Cilt 1, ed. Philip Schaff, New York 1890.

Eusebius, *Life of Constantine* (*Vita Constantini*), NPNF, Seri 2, Cilt 1, ed. Philip Schaff, New York 1890.

Eutropius, *The Breviarum Ab Urbe Condita of Eutropius*, İngilizce tercüme-sunum-açıklamalar: H. W. Bird, Translated Text for Historians: 14, Liverpool (University Press) 1993.

Evans, Craig A., “Jesus in Non-Christian Sources”, *The Historical Jesus: Critical Concepts in Religious Studies*, C. 4, ed. Craig A. Evans, London 2004.

Feltoe, Charles Lett (ed.), *The Letters and Other Remains of Dionysius of Alexandria*, Cambridge (University Press) 1904 =Wipf & Stock: Eugene, Oregon 2010.

Feltoe, Charles Lett, *Saint Dionysius of Alexandria*, Aeterna 2015.

Foss, Clive, *Nikomedia*, Türkçe trc. F. Yavuz Ulugün, (Anadolu'daki Ortaçağ Kalelerinin İncelenmesi II), İzmit Rotary Kulübü Kültür Yayınları 2002.

Foxe, John, *Fox's Book of Martyrs: The Acts and Monuments of the Church*, C. I, London 1844

Geanakoplos, Deno John, *Constantinople and the West: Essays on the Late Byzantine (Palaeologan) and Italian Renaissances and the Byzantine and Roman Churches*, The University of Wisconsin Press 1989.

Gleason, Maud W., “Greek Cities Under Roman Rule”, *A Companion to the Roman Empire*, ed. David S. Potter, Wiley-Blackwell 2010.

Goguel, Maurice, *Jesus the Nazarene: Myth or History*, İngilizce trc. Frederick Stephens, New York 1926.

Hanson, Richard Patrick Crosland, *The Search for the Christian Doctrine of God: The Arian Controversy 318 – 381*, T & T Clark: Edinburgh 1988.

Haykin, Michael A. G., “Constantine and His Revolution”, *Fellowship for Reformation and Pastoral Studies* 27. 6, 1999.

Hefele, Charles Joseph von, *A History of the Councils of Church: To the Close of the Council of Nicea AD 325*, İngilizce trc.-ed. W. R. Clark, Edinburgh 1871.

Herodian of Antioch's History of the Roman Empire, trc. E. C. Echols, Berkeley: Los Angeles 1961.

Hoffmann, R. Joseph, *Marcion: On the Restitution of Christianity, An Essay on the Development of Radical Paulinist Theology in the Second Century*, Scholars: California 1984.

Holding, James Patrick, *Shattering the Christ Myth: Did Jesus Not Exist*, USA 2008.

Işık, Halim, *Papalık Tarihi*, İstanbul 2006.

Jeremias, Joachim, *Jerusalem in the Time of Jesus: An Investigation into Economic and Social Conditions During the New Testament Period*, İngilizce trc. F. H. Cave - C. H. Cave, Philadelphia: Fortress Press 1969.

Jones, A. H. M., *Constantine and the Conversion of Europe*, London 1948.

Kaatz, Kevin W., *Early Controversies and the Growth of Christianity*, ABC-Clio: California 2012.

Kaatz, Kevin W., *The Rise of Christianity: History, Documents and Key Questions*, ABC-Clio: California 2016.

Kaçar, Turhan, "Eskiçağ Kaynaklarında İzmit Depremi", *Toplumsal Tarih*: 109, Ocak 2003.

Kaçar, Turhan, "Konstantinopolis Kilisesi'nin Kuruluşu: Mitoloji ve Tarih", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 14, 2008, ss. 117 – 140.

Kaçar, Turhan, "Montanizm: Erken Kilisede Çatışan Gelenekler", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 17. 1, 2002, ss. 39-59.

Kaçar, Turhan, "The Election of Nectarius of Tarsus: Imperial Ideology, Patronage and *Philia*", C. XLIV – XLIX, *Papers presented of the Fifteenth International Conference on Patristic Studies held in Oxford 2007*, ed. J. Baun – A. Cameron – M. Edwards – M. Vinzent, Peeters: Leuven – Paris – Walpole 2010, ss. 307 – 313.

Kaçar, Turhan, *Geç Antikçağ'da Hıristiyanlık*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul 2009

Kelly, J. N. D., *Early Christian Doctrines*, 4. Basım, London 1968.

Lactantius, *Of the Manner in Which the Persecutors Died: Adressed to Donatus*, (*De Mortibus Persecutorum*), ANF, Cilt 7, ed. Philip Schaff, 1885.

Lapidge, Michael, "Cynewulf and the *Passio S. Iulianae*", *Unlocking the Wordhord: Anglo-Saxon Studies in Memory of Edward B. Irwing, Jr*, ed. Mark J. 'Amodio – Katherine O'Brien O'Keeffe, University of Toronto Press: Toronto 2003.

Lenski, Noel, "Valens and the Monks: Cudgeling and Conscription as a Means of Social Control", *Dumbarton Oaks Papers* 58, 2004.

Lenski, Noel, *Constantine and the Cities: Imperial Authority and Civic Politics*, University of Pennsylvania Press: Philadelphia 2016.

Lenski, Noel, *Failure of Empire: Valens and the Roman State in the Fourth Century A. D.*, Berkeley: University of California Press, 2002

Levick, Barbara, "Urbanization in the Eastern Empire", *The Roman World*, C. I, ed. John Wacher, Routledge: New York 1987, ss. 329-344.

Libanius, *A Monody on Nicomedia, Destroyed by an Earthquake*, İngilizce trc. John Duncombe, Select Works of Julian, C. 2, 1784, ss. 227-242

Lotz, John Paul, *Ignatius and Concord: The Background and Use of the Language of Concord in the Letters of Ignatius of Antioch*, Peter Lang: New York 2007.

Lowden, John, *The Jaharis Gospel Lectionary: The Story of a Byzantine Book*, Yale University Press: New Haven-London 2009.

Lüdemann, Gerd, *Heretics: The Other Side of Early Christianity*, Stuttgart 1995, İngilizce trc. John Bowden, Kentucky 1996.

Malalas, *The Chronicle of John Malalas*, İngilizce tercüme: Elizabeth Jeffreys-Michael Jeffreys-Roger Scott, Australian Association for Byzantine Studies: 4, Melbourne 1986.

Malatesta, Edward, *Interiority and Covenant*, (Analecta Biblica: 69) Biblical Institute Press: Rome 1978.

Marcellinus, Ammianus, *The Roman History of Ammianus Marcellinus: During the Reigns of the Emperors Constantius, Julian, Jovianus, Valentinian and Valens*, İngilizce tercüme: Charles Duke Yonge, London 1862.

Martin, Michael, *The Case Against Christianity*, Philadelphia: Temple University Press 1991.

Mason, Arthur James, *The Persecution of Diocletian*, Cambridge: London 1876.

Metzger, Bruce M., *The Canon of the New Testament: Its Origin, Development and Significance*, Oxford: Clarendon Press 1989.

Moll, Sebastian, *The Arch-Heretic Marcion*, Mohr-Siebeck: Tübingen 2010.

Moss, Candida, *The Myth of Persecution: How Early Christians İnvented A Story of Martyrdom*, HarperCollins 2013.

Nielsen, Tønnes Bekker, "Herodian on Greek and Roman Failings", *Roman Rule in Greek and Latin Writing*, ed. J. M. Madsen – R. Rees, Brill: Leiden-Boston 2014.

Nyman, J. R., "The Synod of Antioch (324-325) and the Council of Nicea", *Studia Patristica* 4, Berlin 1961, ss. 483-489.

Odahl Charles, Matson, *Constantine and the Christian Empire*, New York 2004.

Ohme, Heinz, "Sources of the Greek Canon Law to the Quinisext Council (691/2): Councils and Church Fathers", *The History of Byzantine and Eastern Canon Law to 1500*, ed. W. Hartmann – K. Pennington, The Catholic University of America Press: Washington 2012.

"Origo Constantini Imperatoris: İmparator Constantinus'un Yükselişi", Türkçe tercüme, sunum ve notlar: Turhan Kaçar, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt 20, Sayı 1, Temmuz 2005, ss. 135-155.

Orlin, Eric, (ed.), *The Routledge Encyclopedia of Ancient Mediterranean Religions*, Routledge: New York 2016.

Ourseley, William, "Historical Notices of Nicomedia, the Ancient Capital of Bithynia", *Transactions of the Royal Society of Literature of the United Kingdom*, C. I, Bölüm II, London 1829.

Panayotou, Alexander, "Jews and Jewish Communities in the Balkans and the Aegean Until the Twelfth Century", *The Jewish-Greek Tradition in Antiquity and the Byzantine Empire*, ed. James K. Aitken – James Carleton Paget, Cambridge (University Press) 2014.

Peper, Bradley M. – DelCogliano, Mark, "The Pliny and Trajan Correspondance", *The Historical Jesus In Context*, ed. Amy-Jill Levine - Dale C. Alison Jr. - John Dominic Crossan, Princeton University Press 2006.

Philostorgius, *Church History*, İngilizce trc., sunum ve notlar: Philip R. Amidon, S, J, Atlanta: Society and Biblical Literature 2007.

Pohlsander, Hans A., *Emperor Constantine*, (2. Basım), Routledge: New York 2004.

Pokorný, Petr, *From the Gospel to the Gospels: History, Theology and Impact of the Biblical Term 'Euangelion'*, Berlin-Boston: Walter de Gruyter 2013.

Popescu, Bogdan, "Constantine the Great and Christianity: Church and State Commingled", *States, Globalisation and Economic Justice* 1, 2004.

Potter, David S., *The Romans at Bay: AD 180-395*, (2. Basım), Routledge: New York 2014.

Powell, Mark Allan, *Jesus as a Figure in History: How Modern Historians View the Man from Galilee*, Louisville: Westminster: John Knox 1998.

Price, Richard –Gaddis, Michael (tercüme-sunum-notlar), *The Acts of the Council of Chalcedon*, 13. Oturum, Translated Texts for Historians, Liverpool (University Press) 2005.

Ribadeneiro, Pedro de, *Lives of Saints with Other Feasts of the Year According to the Roman Calendar*, İngilizce trc. W. P. Esqvire 1669.

Ricciotti, Giuseppe, *Christianity From Diocletian (284) to Constantine (337)*, Milwaukee 1999.

Ross, Ayşe Çalık – Tülek, Füsun - Bora, Ali, "Nikomedia (İzmit) Depremleri ve Arkeoloji", *Deprem Sempozyumu*, Kocaeli 2005, ss. 763-767.

Ross, Ayşe Çalık, "Nikomedia (İzmit) Arkeoloji Çalışmaları ve Kentin Vizyonu", *38. Icanas Kongresi Bildirileri*, 2007.

Ruge W., *Bithynia'da Şehir: Nikomedia*, Türkçe trc. Ali Ayvaz (tarihsiz).

Shanks, Monte Allen, *Papias and the New Testament*, Pickwick: Eugene, Oregon 2013.

Shaw, Brent D., "The Myth of the Neronian Persecution", *The Journal of Roman Studies*, 105, 2005, ss. 73-100.

Smalwood, E. Marry, *The Jews Under Roman Rule*, Brill: Leiden 1976.

Smith, J. Warren, "The Trinity in the Fourth-Century Fathers", *The Oxford Handbook of the Trinity*, ed. G. Emery O. P.-M. Levering, Oxford 2011.

Smith, Rowland, *Julian's Gods: Religion and Philosophy in the Thought and Action of Julian the Apostate*, Routledge: London-New York 1995.

Socrates, *Ecclesiastical History*, (*Historia Ecclesiastica*), NPNF, Seri 2, Cilt 2, ed. Philip Schaff, New York 1886.

Sozomenus, *Ecclesiastical History*, (*Historia Ecclesiastica*), NPNF, Seri 2, Cilt 2, ed. Philip Schaff, New York 1886.

Stanton, Graham N., *The Gospels and Jesus*, Oxford University Press 1989.

Stevens, Gerald L., *Revelation: The Past and Future of John's Apocalypse*, Pickwick: Eugene, Oregon 2014.

Tabbernee, William (ed.), *Early Christianity in Context: An Exploration Across Cultures and Continents*, Grand Rapids 2014.

Theodoret, *Ecclesiastical History*, (*Historia Ecclesiastica=Hist. Eccl.*), NPNF, Seri 2, Cilt 2., ed. Philip Schaff, New York 1886.

Theophanes, *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History (AD 284-813)*, İngilizce tercüme-sunum-notlar: Cyril Mango-Roger Scott (Geoffrey Greatrex'in yardımlarıyla), Oxford: Clarendon Press 1997.

Thomas, G. S. R., "Maximin Daia's Policy and the Edict of Toleration", *L'antiquité classique*, 37: 1, 1968, ss. 172-185.

Townsend, George, *The Acts and Monuments of John Foxe*, C. I, London 1843.

Victor, Aurelius, *De Caesaribus*, İngilizce tercüme-sunum ve açıklamalar: H.W. Bird, Translated Text for Historians: 17, Liverpool (University Press) 1994.

Voorst, Robert Van, *Jesus Outside the New Testament: An Introduction to Ancient Evidence*, Grand Rapids: Eerdmans 2000.

Watkins, Basil, *The Book of Saints: A Comprehensive Biographical Dictionary*, 8. Basım, Bloomsbury 2015.

Wells, George Albert, *Did Jesus Exist*, London: Pemberton 1975.

White, Cynthia, *The Emergence of Christianity: Classical Traditions in Contemporary Perspective*, Fortress: Minneapolis 2011.

Williams, Rowan, *Arius: Heresy & Tradition*, Grand Rapids: Michigan-Cambridge 2002.

Wolfram, Herwig, *History of the Goths*, İngilizce trc. Thomas J. Dunlap, University of California Press 1988.

Zonaras, *The History of Zonaras: From Alexander Severus to the Death of Theodosius the Great*, İngilizce tercüme: Thomas M. Banchich-Eugene N. Lane, Sunum ve Açıklamalar: Thomas M. Banchich, London: Routledge 2009.

Zosimus, *New History* (=*Historia Nova*), İngilizce tercüme ve yorumlar: Ronald T. Ridley, Australian Association for Byzantine Studies: 2, Sydney 2006.

İndeks

